

Kalatehs in Birjand: A Redefinition of Settlement Form Based on Historic Garden

Maryam Rezaeipour¹, Mohammadreza Farzad Behtash², Hamidreza Sabaghi³, Alireza Anisi⁴

1. Department of Urban Planning, N.T.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran.

2. Department of Urban Planning, N.T.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

Email: mr.farzad@iau-tnb.ac.ir

3. Department of Urban Planning, N.T.C., Islamic Azad University, Tehran, Iran

4. Research Center for Architecture and Urban Heritage, Research Institute for Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran.

Article Info

 <https://doi.org/10.66224/Athar.2211.4210.3>

Pp: 135 - 164

Article Type:

Research Article

Article History:

Received: 2026/01/26

Revised: 2026/05/11

Accepted: 2026/05/21

Use your device to scan
and read the article online

Athar Journal

Journal of the Research Center for
Architecture and Urban Heritage, Research
Institute for Cultural Heritage and Tourism
(RICHT), Tehran, Iran.

Owner & Publisher:

Cultural Heritage and Tourism Research
Institute (RICHT), Tehran, Iran.

Journal Homepage: <https://athar.richt.ir/>

Abstract

The issue of the linkage between historic gardens and the contexts in which they are situated cannot be overlooked; nevertheless, it has received little attention both in studies of such historic gardens and in the field of their conservation. In Birjand, historic gardens were often set within rural contexts or in settlements smaller than villages. In fact, some historic gardens in this region had a close relationship with the surrounding residential areas, which are referred to as Kalatehs. Kalatehs, which served as the main seats of governance and residence of Birjand's rulers, namely the Alam family, display in many respects unique patterns that signify them from other settlements with historic gardens in the same region. This article seeks to examine tangible aspects—including the setting and physical fabric—of this type of settlement, as well as certain intangible aspects such as their function and economic and social conditions. It also addresses the role of the ruler in the emergence or development of these settlements, along with the relationship between Kalatehs and the historic gardens within them. The research is fundamental in purpose and analytical-historical in nature. The research method is a combination of several qualitative approaches, including library studies—especially historical sources—field surveys and the preparation of maps of existing conditions, interpretation of aerial photographs, and analysis of historical narratives of long-term residents of these settlements. The results indicate that Kalatehs were settlements smaller than villages which, through the construction of historic gardens and the residence of the rulers of Birjand, underwent transformation and evolved into a unique redefinition of settlement based on the historic garden.

Keywords: Kalateh, Historic Garden, Birjand, Settlement.

Citations: Rezaeipour, M., Farzad Behtash, M., Sabaghi, H. & Anisi, A., (2026). "Kalatehs in Birjand: A Redefinition of Settlement Form Based on Historic Garden". *Athar*, 47(2): 135-164. <https://doi.org/10.66224/Athar.2211.4210.3>

Homepage of this Article: <https://athar.richt.ir/article-2-2211-en.html>

© The Author(s)

Copyright © 2026 The Authors. Published by Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

Introduction

In Birjand, there is a large number of historic gardens; several of Birjand's historic gardens— all of which, except for two cases that are now surrounded by the city of Birjand—had a rural setting or were associated with settlements smaller than villages, and were formed at a very close distance from the surrounding rural settlements; in fact, some settlements in this area were almost directly connected to the historic gardens. This is while many historic gardens in other regions of Iran, such as Fin Garden in Kashan, Dowlatabad Garden in Yazd, or Golshan Garden in Tabas, were connected to their corresponding settlements—whether urban or rural—by elements such as streets or squares. Through more detailed investigations, it became clear that the residents of Birjand's historic gardens, who were generally the rulers of this region, namely the Alam and Khozaimeh-Alam families, had a very close relationship with the inhabitants of the settlements surrounding the historic gardens; to the extent that even some local residents used the gardens' bathhouses on certain days of the week, which generally had a door opening outward. Another noteworthy point is the establishment of the rulers in historic gardens located outside the city of Birjand; except for a short period during which some members of the family tended toward residing in the city, they had chosen the historic gardens as their place of residence and governance, and made use of these gardens for permanent or temporary establishment.

In almost all cases, they are connected to a historic garden. All historic gardens of this type in Birjand were also the places of residence and governance of the rulers of Birjand, namely members of the Alam family. This spatial proximity raises the question of what the reason for this closeness was. On the other hand, the spatial organization of these settlements, together with the historic gardens, itself created unique examples of living living methods. Although the valuable residential fabric of these settlements has remained to some extent intact, today they have only a limited number of inhabitants; even this minimal level of habitation in these living cores faces various risks, so such settlements seriously threatened with destruction. This is while information of these living complexes, together with the associated historic gardens, is extremely limited. This issue relates to two highly important matters: first and foremost, written historical information about these settlements is very scarce. On the other hand, their significance as settlements connected to the rulers' historical gardens—which themselves possess historical value—has often been neglected. Given the necessity of protecting these settlements, understanding them, their relationship with the rulers' historic gardens, and comprehending how they differ from villages that also possessed historical gardens is of great importance.

Discussion

The historic gardens belonging to the rulers of Birjand were vast gardens designed according to the formal pattern of Persian gardens, and they themselves formed one of the pivotal zones within the Kalatehs. The two other zones consisted of a compact residential core near the historical garden and an agricultural zone of farmlands, which were interconnected through an organic network of roads. It should also be noted that the rulers of Birjand consistently constructed their residential gardens on gently sloping terrain. Therefore, as mentioned, their historical gardens were expansive and possessed a formal structure.

The two Kalatehs of Beidokhti and Qonsol, which have been noted in this research as exceptional cases, did not attract the attention of the rulers due to their mountainous setting and were therefore assigned to the Russian and British consulates. The gardens of these two consulates—Beidokhi and Manzarieh—had a more natural geometry and were shaped by the slope of the land. Accordingly, in this article these two Kalatehs are considered as a subset of the Kalatehs, and their differences are examined in their proper place.

It should be noted that Kalatehs were never formed as complete villages. The primary purpose of settling inhabitants in such settlements was, first and foremost, to provide services to the historical gardens. Consequently, their residents were highly dependent on the ruler. The ruler's life, too, depended on the presence of the peasantry and gained meaning through interaction with them. In fact, rulers derived power from the presence of the peasants and thereby found the opportunity to play a more prominent role in state political affairs.

At the next level, the inhabitants of these Kalatehs cultivated certain crops in accordance with the ruler's wishes and opinions and were responsible for maintaining the historical garden that served as his residence. Therefore, fruit gardens were not present as a separate zone within the kalateh, and the main garden was the historical garden itself—that is, the ruler's place of residence. These settlements in Birjand were formed from the mid-Qajar period onward.

According to what has been explained, *Kalatehs* were settlements in Birjand region where the ruler was present; this presence was manifested through the construction of extensive gardens and residing in them. Therefore, these types of settlements emerged or developed around historical gardens. However, it is necessary to note here that in rural settlements in the Birjand area, gardens were also built by the Alim family, but the way these individuals resided and interacted with the inhabitants of pre-existing villages was completely different. Additionally, some other historical gardens were constructed in mountainous settlements, whose owners were not the rulers of Birjand; rather, these gardens belonged to local lords and small landowners of the Birjand region, who did not reside there permanently.

Conclusion

The Kalātehs are the residential capacities resulting from the accumulation of wealth within the territorial bounds of Birjand. As the establishment of a historical garden, the maintenance of a qanat, and the construction of other necessary elements in a settlement inevitably required financial resources. The provision of these financial resources was the responsibility of the ruler who resided in the historic garden. These settlements, which were formed and developed in the Birjand region from the mid-Qajar to the early Pahlavi period, are in fact a redefinition of the formation or development of a settlement based on historic gardens.

The points mentioned indicate that the Kalatehs were, in fact, a redefinition of the role of the historical garden in the emergence or development of small residential cores in Birjand, which never specifically appeared as a fully formed village. In this respect, these settlements essentially represent a type of living centered around the historic gardens, organized under the governance of the ruling family of Birjand at the time, namely the Alam family. Considering the complex and intertwined

relationships of all areas, components, and elements within a Kalateh, it can be emphasized that, in this particular case, the historical garden and the residential cores cannot be separated from one another. This is because Kalatehs were historical and composite entities that were formed around historic gardens and developed over time.

Acknowledgments

The authors would like to express their gratitude to the anonymous reviewers of the journal, whose valuable comments enriched the content of this article. In addition, it is necessary to be grateful of South Khorasan Cultural Heritage Organization specially Mr. Janatifar and residents of Kalates for their cooperation.

Author Contributions

The article is the result of PhD thesis of first author with supervision of second and advise of third and fourth authors.

Conflict of Interest

In adherence to ethical publication standards, the authors affirm that there are no conflicts of interest, either personal or financial, that could have influenced the content or conclusions presented in this research.

کلاته‌های بیرجند؛ بازتعریفی از شکل سکونت‌گاه براساس باغ تاریخی

مریم رضائی پور^I، محمدرضا فرزاد بهتاش^{II}، حمیدرضا صباغی^{III}، علیرضا انیسی^{IV}

I. گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
II. گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
Email: mr.farzaad@iau-tnb.ac.ir
III. گروه شهرسازی، واحد تهران شمال، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.
IV. پژوهشکده میراث معماری و شهری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله

چکیده

<https://doi.org/10.66224/Athar.2211.4210.3>

نوع مقاله: پژوهشی

صص: ۱۶۴-۱۳۵

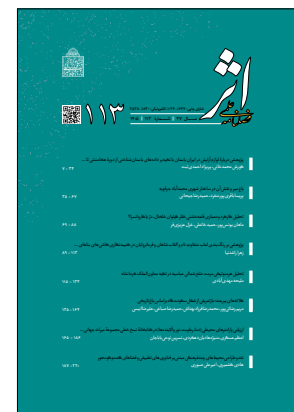
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۱/۰۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۵/۰۲/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۳۱

موضوع پیوند باغ‌های تاریخی با بسترهای استقرار آن‌ها قابل اغماض نیست، با این وجود، چه در مطالعات مربوط به باغ‌های تاریخی و چه در حوزه حفاظت از آن‌ها کم‌تر مورد توجه قرار گرفته است. در بیرجند، باغ‌های تاریخی اغلب دارای بستری روستایی یا سکونت‌گاه‌هایی کوچک‌تر از روستا بودند. در حقیقت، برخی باغ‌های تاریخی در این ناحیه دارای پیوندی نزدیک با گستره‌های مسکونی پیرامون‌شان بودند که به آن‌ها کلاته اطلاق می‌شود. کلاته‌ها که مقر اصلی حکومت و سکونت حاکمان بیرجند یعنی خاندان علم بودند، از بسیاری جهات دارای الگوهایی منحصر به فرد هستند که آن‌ها را از سایر سکونت‌گاه‌های دارای باغ تاریخی در همین ناحیه متمایز می‌کند. در این مقاله تلاش می‌گردد تا وجوه ملموس از جمله زمینه و کالبد این دست از سکونت‌گاه‌ها و برخی وجوه ناملموس از جمله کارکرد و وضعیت اقتصادی، اجتماعی آن‌ها مورد مطالعه قرار گیرد. از سوی دیگر به نقش حاکم در پیدایش و یا توسعه این دست از سکونت‌گاه‌ها و نیز ارتباط کلاته‌ها با باغ‌های تاریخی موجود در آن‌ها پرداخته شود. پژوهش به لحاظ هدف بنیادی است و ماهیت آن تحلیلی-تاریخی است. روش پژوهش نیز ترکیبی از چند روش کیفی شامل مطالعات کتابخانه‌ای به‌ویژه منابع تاریخی، پیمایش‌های میدانی و تهیه نقشه از وضع موجود، تفسیر عکس‌های هوایی و تحلیل روایت‌های تاریخی ساکنان قدیمی این سکونت‌گاه‌ها است. نتایج پژوهش بیانگر آن است که کلاته‌ها سکونت‌گاه‌هایی کوچک‌تر از روستا بودند که به واسطه ساخت باغ‌های تاریخی و سکونت حاکمان بیرجند در آن‌ها دچار تحول شده و به بازتعریفی منحصر به فرد از سکونت‌گاه مبتنی بر باغ تاریخی تبدیل شدند.

کلیدواژگان: کلاته، باغ تاریخی، بیرجند، سکونت‌گاه.

فصلنامه علمی اثر

نشریه پژوهشکده میراث معماری و شهری، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

ناشر:

پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

ارجاع به مقاله: رضائی پور، مریم؛ فرزاد بهتاش، محمدرضا؛ صباغی، حمیدرضا؛ و انیسی، علیرضا، (۱۴۰۵). «کلاته‌های بیرجند؛ بازتعریفی از شکل سکونت‌گاه براساس باغ تاریخی».

اثر، ۴۷ (۲): ۱۶۴-۱۳۵. <https://doi.org/10.66224/Athar.2211.4210.3>

صفحه اصلی مقاله در سامانه نشریه: <https://athar.richt.ir/article-2-2211-fa.html>

مقدمه

به همان نسبت که الگوی باغ‌های تاریخی در ایران دارای گوناگونی می‌باشد،^۱ بستر پیدایش آن‌ها نیز دارای تکثر می‌باشد. اکثر باغ‌های تاریخی را نمی‌توان به عنوان ماهیتی مجرد و منفرد در نظر گرفت؛ چراکه اغلب با عناصر دیگری در ارتباط هستند و در واقع بخشی از یک مجموعه کلی‌تر محسوب می‌شوند. علاوه بر شاکله اصلی باغ، که اغلب در میان دیوارهای آن تصور می‌شود، باغ تاریخی دارای اجزاء و عناصر وابسته و مرتبط بیرونی نیز هست. قنات، مظهرخانه، آسیاب، یخچال، مزارع و فراتر از همه، هسته‌های سکونت‌گاهی، موجودیت‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی هستند که یا به واسطه حضور باغ شکل گرفته و توسعه یافته‌اند و یا خود، متضمن حیات باغ شده‌اند و الگوهای سرزمینی متعدد و گوناگونی را شکل داده‌اند. آن چه دغدغه تحقیق حاضر را شکل می‌دهد، نوعی از باغ‌های تاریخی هستند که عموماً با سکونت‌گاه‌های اطراف‌شان دارای ارتباطی تنگاتنگ بوده‌اند؛ این ارتباط، منحصر و محدود به ساختارهای کالبدی نیست، بلکه سکونت‌گاه‌هایی را شامل می‌شود که پیرامون و یا در نزدیکی یک باغ تاریخی قرار داشتند و تحت اداره و کنترل صاحبان باغ‌ها به عنوان ساکنان دائمی یا موقت بودند.

در بیرجند، تعداد پرشماری باغ تاریخی موجود است؛ تعدادی از باغ‌های تاریخی بیرجند که تمام آن‌ها دارای بستر روستایی و یا سکونت‌گاه‌هایی کوچک‌تر از روستا بودند و در فاصل‌های بسیار نزدیک از سکونت‌گاه روستایی پیرامون‌شان شکل گرفته بودند؛ تقریباً برخی از سکونت‌گاه‌ها در این محدوده به باغ تاریخی متصل بودند. این در حالی است که بسیاری از باغ‌های تاریخی سایر مناطق ایران هم‌چون باغ فین کاشان، باغ دولت‌آباد یزد و یا باغ گلشن طبس، توسط عناصری هم‌چون خیابان و یا میدان به سکونت‌گاه متناظر خود اعم از شهری یا روستایی متصل می‌شدند. با بررسی‌های دقیق‌تر، این موضوع مشخص شد که ساکنان باغ‌های تاریخی بیرجند که عموماً حاکمان این محدوده یعنی خاندان‌های علم و خزیمه علم بودند، دارای ارتباطی بسیار نزدیک با اهالی سکونت‌گاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی بوده‌اند؛ به طوری که حتی برخی از اهالی، در برخی از روزهای هفته از حمام باغ‌ها که عموماً دری به سمت بیرون داشتند، استفاده می‌کردند. موضوع جالب توجه دیگر، استقرار حاکم در باغ‌های تاریخی خارج از شهر بیرجند بود؛ آن‌ها به جز دوره کوتاهی که برخی افراد خاندان متمایل به سکونت در شهر بودند، باغ‌های تاریخی را به عنوان مقر سکونت و حکمرانی خود انتخاب کرده بودند و از این باغ‌ها برای استقرار دائم یا موقت بهره می‌بردند.

کلاته‌ها یکی از انواع سکونت‌گاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی در بیرجند هستند. این سکونت‌گاه‌ها هسته‌های زیستی خرد و فشرده‌ای هستند که تقریباً در تمام موارد به باغ تاریخی متصل هستند. تمامی باغ‌های تاریخی از این دست نیز در بیرجند، محل سکونت و حکومت حاکمان بیرجند یعنی اعضاء خاندان علم بودند. این نزدیکی مکانی این پرسش را مطرح می‌کند که دلیل این قرابت مکانی چه بوده است؟ از سویی دیگر، سازمان کالبدی-فضایی این سکونت‌گاه‌ها به همراه باغ‌های تاریخی، خود ایجاد کننده نمونه‌هایی منحصربه‌فرد از زیست بوده است. بنابراین، به دنبال پرسش اول پرسشی دیگر شکل می‌گیرد که اجزاء و عناصر موجود در کلاته‌ها چه بوده است و نسبت قرارگیری اجزاء و عناصر و ترکیب فضایی آن‌ها چه بوده است؟ هم‌چنین، آیا این کلاته‌ها روستا بوده‌اند یا مجموعه‌هایی مسکونی دارای ویژگی‌های خاص و منحصربه‌فرد؟

بافت ارزشمند مسکونی این کلاته‌ها تا حدودی دست‌نخورده باقی مانده‌اند، اما امروزه ساکنانی محدود دارند؛ که همان حداقل سکونت نیز در این هسته‌های زیستی با مخاطراتی گوناگون مواجه شده و به طور جدی در معرض نابودی قرار گرفته‌اند. این درحالی است، که شناخت این مجموعه‌های زیستی به همراه باغ‌های تاریخی بسیار خرد هستند. این مسئله به دو موضوع پراهمیت بازمی‌گردد؛ در وهله نخست، اطلاعات مکتوب تاریخی از این سکونت‌گاه‌ها بسیار محدود هستند. از سویی دیگر، اهمیت آن‌ها به عنوان سکونت‌گاه‌های دارای ارتباط با باغ‌های تاریخی حاکمان که خود واجد ارزش تاریخی هستند، اغلب نادیده انگاشته شده است. با توجه به ضرورت حفاظت از این سکونت‌گاه‌ها، شناخت آن‌ها، نسبت‌شان با باغ‌های تاریخی حاکمان و فهم تفاوت آن‌ها با روستاهایی که واجد باغ تاریخی بودند، دارای اهمیت است.

پرسش‌های پژوهش: بر این اساس طرح پرسش‌های ذیل برای پیشبرد مقاله ضروری به نظر می‌رسند: کلاته‌ها در نسبت با باغ‌های تاریخی بیرجند چگونه شکل گرفته و توسعه یافتند؟ سازمان فضایی و اجزاء و عناصر موجود در کلاته‌ها در شکل تاریخی آن‌ها کدام‌ها بودند؟ شباهت‌ها و تفاوت‌های کلاته‌ها با سکونت‌گاه‌های مشابه در سایر مناطق ایران کدام‌ها هستند؟

روش پژوهش: این پژوهش در پارادایم تفسیرگرایی قرار می‌گیرد. شناخت کلاته‌ها و الگوهای مربوط به آن‌ها به لحاظ هدف در زمره پژوهش‌های بنیادین قرار می‌گیرد. ماهیت پژوهش به آن دلیل تفسیری-تاریخی است که بخش عمده آن را تفسیر منابع تاریخی ازجمله متون دست اول برجای مانده از زمان شکل‌گیری باغ‌های تاریخی در کلاته‌ها، تفسیر داده‌های تاریخی ازجمله عکس‌های هوایی سال‌های ۱۳۳۵، ۱۳۴۳، ۱۳۴۸، ۱۳۵۷، ۱۳۵۹، ۱۳۷۹ ه.ش. و مقایسه آن‌ها با تصاویر ماهواره‌ای کنونی و نقشه‌های برداشت‌شده توسط نویسندگان از تعدادی از باغ‌ها و کلاته‌ها و نیز تحلیل روایت‌های تاریخی ساکنان باقی‌مانده تشکیل می‌دهد. بنابراین، در این مقاله از چند روش کیفی بهره برده شده است.

کلاته‌های بیرجند و سکونت‌گاه‌های مشابه آن‌ها در ایران؛ مروری بر ادبیات موجود

«مهوش عالمی»، در واقع، نخستین محقق است که به نقش باغ‌های تاریخی در شهر توجه کرده است. او در مقالات متعدد، به تبیین جایگاه باغ تاریخی در ایجاد شاکله کلی شهر پرداخته است. اغلب مطالعات وی به باغ‌های دوره صفوی اختصاص دارند. در مقاله‌ای با عنوان «رابطه باغ‌های حکومتی و شهر شیراز در دوره صفوی»، به توصیف باغ‌های شیراز در دوره صفوی و نحوه ارتباط آن‌ها با شهر از طریق خیابان و میدان، و هم‌چنین مقایسه آن‌ها با نحوه ارتباط باغ‌های صفوی موجود در پایتخت‌های آن دوران، یعنی تبریز، قزوین و اصفهان، پرداخته است (عالمی، ۱۳۸۳: ۲۳۷-۲۴۳).

یکی از مطالعاتی که پیوستگی باغ با محیط پیرامون آن را بررسی کرده، رساله «بازشناسی روابط میان مجموعه باغ‌های شاهی صفوی و منظر شهری تاریخی شهر بهشهر، در راستای حفاظت از آن‌ها» است. این مطالعه به روابط میان باغ‌های تاریخی صفوی و شهر اشرف‌البلاد پرداخته است. در این مطالعه، با برهم‌نهی لایه‌های گوناگون شهر و باغ تاریخی، ازجمله توپوگرافی، منابع آب، ساختار شهری و تراکم شهری، تلاش شده تا ارتباط شهر و باغ‌های تاریخی در زمان صفوی، به عنوان نقطه اوج شکوه شهر، بازبایی گردد (منصوری رودکلی، ۱۴۰۰).

در رساله «فهم و تقرب به مفاهیم حفاظت در مزارع مسکون تاریخی»، به مطالعه ساختارهای کالبدی و اجزاء و عناصر مزارع مسکونی تاریخی در نیاسر پرداخته شده است. سپس، مناسبات اجتماعی در بعد تاریخی آن مورد بررسی قرار گرفته است (راعی، ۱۳۹۷). مطالعات «راعی» در زمینه مزارع مسکون تاریخی ادامه یافته و محدود به مزارع تاریخی نیاسر نمی‌شود. در مقاله «مالکیت اربابی در زیست مزارع ایرانی در دوره‌های قاجار و پهلوی»، راعی با نظر به مزرعه قاضی بالا در قم، تلاش کرده تا با نگاهی عمیق‌تر به مالکیت اربابی و تأثیر آن بر شکل‌گیری و دوام این مزرعه، ویژگی‌های کالبدی، اجتماعی و اقتصادی موجود در آن را در وجه تاریخی‌اش بررسی کند (راعی، ۱۴۰۳: ۴-۳۹).

براساس تعریف ارائه شده از سوی راعی، در اقلیم‌های مختلف ایران، مجتمع‌های زیستی کوچک‌تر از روستا وجود دارند که با وسعت [های] مختلف و فاصله [های] متفاوت از یکدیگر در کنار مجتمع‌های زیستی بزرگ‌تر، مانند روستاها و شهرها به وجود آمده‌اند. مردم محلی و بومیان مناطق، با توجه به حوزه‌های جغرافیایی بستر، مجتمع‌های یادشده را با عناوینی چون مزرعه در کاشان، دولاب در کرمان، کلاته در خراسان جنوبی، و قلاع و مجموعه‌های کشت‌خوانی در یزد می‌خوانند (راعی، ۱۴۰۰: ۵۵ و ۵۶).

هم‌چنین راعی به این موضوع اشاره می‌کند که بسیاری از مزارع، صرفاً دارای کاربری کشاورزی بوده و از این رو فاقد مستحدثاتی برای سکونت‌های دائمی یا موقت بودند. اما مقصود از مزارع مسکون، هم‌کناری عناصر

کالبدی از قبیل حمام، آسیاب، قلاع، نمازخانه، برج دیدبانی، کبوترخانه، خانه‌های اربابی و رعیتی و امثال آن با کشت‌خوان‌ها، باغ‌ها و منابع آبی است که این توده‌های کالبدی را در زمرهٔ مجتمع‌های زیستی کوچک‌تر از روستا قرار داده و در برخی از اسناد تاریخی نیز با نام «مزارع مسکون» معرفی شده است (همان: ۵۷ و ۵۸). وی اشاره می‌کند که برخی مزارع، ساده و دارای ابتدایی‌ترین عناصر هم‌چون، زمین‌های زراعی، نواحی مسکونی، کنده (آغل گوسفند)، و سلخ (محلّی برای تجمع آب) بودند. برخی دیگر، مفصل و علاوه بر عناصر یادشده دارای قلعه‌های اربابی، کوشک، درختان کهنسال، برج‌های دیدبانی، مصنعه (آب‌انبار) و طاحونه (آسیاب) بودند (همان: ۵۹).

علاوه بر این، باید در نظر داشت که این مزارع در دوره‌های صفوی، زند، قاجار و پهلوی پدید آمده و در پایداری زیست‌محیطی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی فلات ایران دارای جایگاه ویژه‌ای بوده‌اند. راعی، هم‌چنین، به برخی تفاوت‌ها در مزارع مسکونی در اقلیم گرم و خشک اشاره کرده می‌کند. به‌طور مثال عناصری مانند سلخ، برج دیدبانی و کنده را مختص نواحی مرکزی ایران، هم‌چون کاشان، قلعه‌ها را متعلق به خراسان جنوبی و سیستان و بلوچستان، و قلاع کشت‌خوانی را متعلق به یزد می‌داند (همان). در واقع، راعی از دو دسته چینش فضایی درمورد مزارع سخن می‌گوید: دسته نخست، قلعه‌های (دسکره‌های) کشت‌خوانی ارباب و رعیتی بودند که عمدتاً محصور بودند. سکونت‌گاه‌ها در این الگو در میان یک قلعه، و کشتزارها در بیرون آن قرار داشتند. راعی به مزرعه دولت‌آباد قم، به‌عنوان یکی از نمونه‌هایی که تا امروز نیز برجای مانده، اشاره کرده است. دسته دوم، مجموعه‌های کشت‌خوانی اربابی و رعیتی بودند که راعی به برخی از اجزاء و عناصر آن‌ها، ازجمله چندین خانهٔ اربابی و رعیتی، کشت‌خوان، باغ، قنات، اصطبل، شاه‌کوچه، طاحونه، مصنعه، درختان کهنسال، نمازخانه، مسجد و حسینیه و غیره اشاره می‌کند که در یک گسترهٔ مکانی خاص با دو ویژگی سکونت و تولید با نظام اجتماعی اربابی و رعیتی شکل گرفته بودند (راعی و بیگلری، ۱۴۰۰: ۶۳-۶۱). به‌نظر می‌رسد در بیرجند نیز نظام‌هایی مشابه در سکونت‌گاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی شکل گرفته و توسعه یافته بودند. البته در این گستره، نقش باغ تاریخی به‌عنوان منزل حاکم واجد اهمیت بوده است. در نمونه‌های مورد مطالعهٔ راعی، نمونه‌هایی از خراسان جنوبی مشاهده نمی‌شود.

مقالهٔ «جیحانی» و «عمرانی»، با عنوان «باغ بانوی عظمی؛ بازشناسی یک باغ قاجاری در شرق اصفهان»، دربارهٔ باغی متعلق به مالک مزرعه گورت اصفهان است. در این مقاله، به ارتباط میان باغ تاریخی و بستر آن اشاره شده و از نسبت میان باغ با مزرعه گورت سخن رفته است (جیحانی و عمرانی، ۱۳۹۳).

درخصوص بستر پیرامونی باغ‌های تاریخی مطالعات بسیار اندک هستند، با این‌وجود، «جیحانی» و «اسدی‌چیمه»، باغ‌هایی را مطالعه کرده‌اند که شکل‌گیری آن‌ها مبتنی بر قناتی است که از جانب کوهستان به سمت پایین‌دست می‌آمد. این باغ‌ها شامل باغ فین کاشان، باغ شاهزاده ماهان، باغ دولت‌آباد یزد و باغ گلشن طبس بود. به‌جز باغ فین که باغشاه بود، مابقی باغ‌ها در دورهٔ قاجار منزل حاکم بودند. شواهد، حاکی از ارتباط باغ‌ها با اجزاء و عناصر پیرامون‌شان است. جیحانی و اسدی‌چیمه این نکته را گوشزد کرده‌اند که باغ‌های مورد مطالعه که در حدفاصل کوه و بیابان‌های پایین‌دست قرار داشتند، برخی هم‌چون باغ فین، باغ گلشن و باغ دولت‌آباد، به‌مثابهٔ مظهرخانه‌هایی بودند که آب را به پایین‌دست انتقال می‌دادند. در تمامی موارد، هسته‌های مسکونی بخش حائز اهمیت بودند، لیکن به نوع ارتباط میان باغ‌ها با اهالی ساکن در سکونت‌گاه‌های پیرامون اشاره‌ای نشده است. در این نمونه‌ها عناصری چون قنات، مظهرخانه، آسیاب، آب‌انبار، خیابان، پهنه‌های باغی و زراعی مشهود هستند (جیحانی و اسدی‌چیمه، ۱۳۹۸: ۱۹-۴۴).

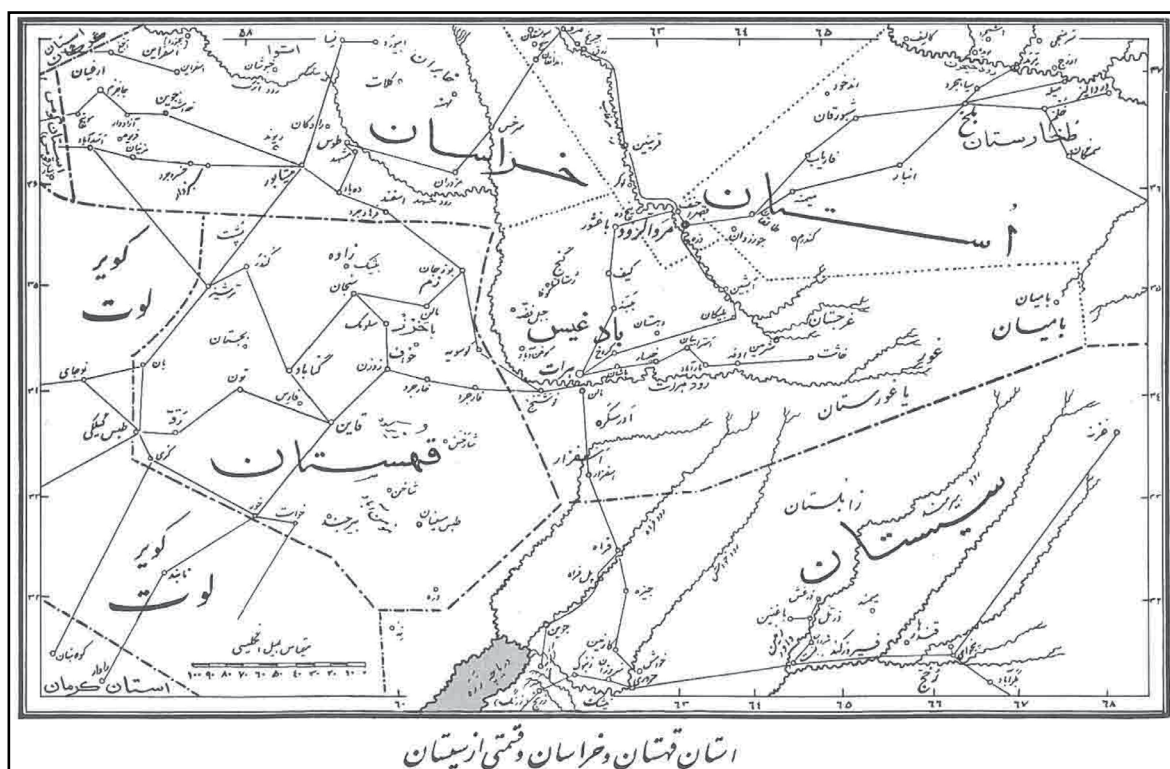
درخصوص کلاته‌های بیرجند، یکی از نخستین مطالعات صورت‌گرفته در قالب مقاله‌ای با عنوان «تاملی بر چگونگی توسعهٔ سکونت‌گاه‌های روستایی پیرامون باغ‌های تاریخی بیرجند؛ از میانهٔ دورهٔ قاجار تا اوایل دورهٔ پهلوی»، توسط نویسندگان تدوین شده است.^۲ در این مقاله یکی از انواع سکونت‌گاه‌های پیرامون باغ تاریخی را کلاته‌ها شکل می‌دهند، لیکن به دلیل اهمیت کلاته‌ها و نقش باغ‌های تاریخی در آن‌ها، در این مقاله به‌صورتی دقیق‌تر به کلاته‌ها به‌عنوان سکونت‌گاه‌هایی تحت تأثیر باغ‌های تاریخی پرداخته خواهد شد. هم‌چنین در مقالهٔ دیگری با عنوان «مبانی حفاظت از سکونت‌گاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند» که در زمستان ۱۴۰۳ هـ.ش. انتشار یافت، نویسندگان موضوع حفاظت از انواع سکونت‌گاه‌های موجود در ارتباط با باغ‌های تاریخی

بیرجند را مورد توجه قرار دادند. در این مقاله اگرچه مشخصاً به موضوع حفاظت از سکونت گاه های یادشده، پرداخته شده است، اما بنا به ضرورت به صورت موجز برخی ویژگی های باغ ها و سکونت گاه ها در بیرجند مورد اشاره قرار گرفته اند (رضائی پور و همکاران، ۱۴۰۳).

بیرجند؛ تاریخ و جغرافیای تاریخی آن

از دوره پیش از اسلام ناحیه بیرجند، اطلاعات کمی وجود دارد. لیکن شواهد و قرائن، حاکی از حضور قطعی زرتشتیان در این ناحیه بوده است. «احمدیان» معتقد است با هجوم اعراب، احتمالاً این ناحیه به دلیل دوری از مرزهای غربی و صعب العبور بودن، مأوا و پناهگاه مناسبی برای زرتشتیان بوده است. یافته های باستان شناسی نیز این فرضیه را تقویت می کنند. هم چنین، روستاهای این ناحیه، به طور قطع، دست کم از زمان اشکانیان و بعد از آن در دوره ساسانیان دارای سکنه بوده اند.^۲

ناحیه ای که بیرجند امروزی بخشی از آن را تشکیل می دهد، به صورت تاریخی ناحیه قهستان نامیده می شد (تصویر ۱). حدود قهستان در دوره های تاریخی متفاوت بوده است، اما به طور کلی، از ساختار طبیعی منطقه و عوارض آن پیروی می کرده است. محدوده قهستان از شمال غربی به دشت کویر، از جنوب و جنوب غربی به کویر لوت، از شرق به افغانستان کنونی و بیابان های آن منتهی می شود. خود این محدوده چنان که از نام آن پیداست ناحیه ای کوهستانی بوده که گناباد، فردوس، طبس، قائن، بیرجند و نهبندان را شامل می شده است. تاریخ ناحیه قهستان و حوادث رخ داده در آن، تاحدی به سیمای زمین شناختی و شرایط اقلیمی آن مرتبط بوده است. موقعیت کوهستانی این محدوده، آن را در دوره هایی پناهگاه و محل استقرار اسماعیلیان کرده بود (احمدیان، ۱۳۷۴: ۶۱ و ۶۲). اوج حضور اسماعیلیان در بیرجند، در میانه قرون پنجم تا هفتم قمری، یعنی تا پیش از حمله مغول بوده است. به نظر می رسد آن ها با اقبال ساکنین وقت منطقه مواجه شدند و با آن ها علیه حکومت سلجوقیان متحد شدند و توانستند دولت محلی تشکیل دهند (خراسانی فدائی، ۱۳۷۳).

تصویر ۱: بیرجند و شهرهای اطراف آن و حدود ناحیه قهستان (لسترنج، ۱۳۳۷).

Fig. 1: Birjand and the other cities near it in Quhestan territory (Le Strange, 1958).

بیرجند از دوران حمله مغول است که اهمیت می‌یابد و نام آن وارد کتب تاریخی می‌شود. طبق گفته «یاقوت حموی»، در آن زمان بیرجند یکی از قرای ناحیه قهستان بوده است (حموی، ۱۳۸۰: ۶۷۳). «حافظ ابرو»، بیرجند را معادل واژه اولیه «برکند»، به معنای شهر یا روستای خشک دانسته است. او، هم‌چنین، از حضور قنات یا کاریز بزرگ در این ناحیه یاد کرده و به این نکته پرداخته که اکثر مردمان بیرجند را بازرگانان تشکیل می‌دادند (حافظ ابرو، ۱۳۹۹: ۳۲۹). پس از آن، نام بیرجند در تاریخ سیستان نیز آمده است.^۴ طبق مطالعات احمدیان، علی‌رغم ذکر نام بیرجند، این ناحیه هم‌چنان در خلال قرون هشتم و نهم قمری، از شهرها و روستاهای اطرافش، هم‌چون خوسف و طبس مسینا دارای اهمیت کمتری بود (احمدیان، ۱۳۷۴: ۷۳).

بیرجند تا دوره صفویه نیز، هم‌چنان به عنوان ناحیه‌ای نه‌چندان پراهمیت، به صورت قصبه‌ای به حیات خود ادامه می‌داد. لیکن طبق توصیفات نویسنده تاریخ اسماعیلیان قهستان، از آن زمان به دلایل مذهبی، اقتصادی، برقراری امنیت، ثبات و از همه مهم‌تر حضور خاندان امیریه (از نوادگان خزیمه)، بیرجند به شهر تبدیل شده و رونق و آبادانی آن آغاز می‌گردد. یکی از مهم‌ترین دلایل پیشرفت و ترقی ناحیه قهستان، حضور خاندان امیریه در آن بود. ظاهراً، اعتبار سیاسی این خاندان، به واسطه حضور امیر حشمت‌الدوله بود که نقش قابل ملاحظه‌ای در سرکوب مهاجمان افغان، بلوچ و ترکمان داشت. «فرقانی» در این رابطه به وسعت اراضی تحت حکومت حشمت‌الدوله اشاره می‌کند و حدود قلمرو وی را تا سیستان اعلام می‌کند (فرقانی، ۱۳۸۱: ۷۰ و ۷۱).

در سال‌های مصادف با اواخر حکومت محمدشاه و اوایل سلطنت ناصرالدین‌شاه، سالار محمدخان آصف‌الدوله به قائنات حمله کرد. سپاهیان امیراسدالله‌خان نتوانستند کاری از پیش ببرند، پس امیر به هرات گریخت. سالار محمدخان، فرزند امیراسدالله‌خان، امیرعلم‌خان سوم را دستگیر کرد و به زندان افکند. امیرعلم‌خان از زندان گریخت و در هرات به پدر پیوست. پس از رفع آن قائله، هر دو به بیرجند مراجعت کردند (منصف، ۱۳۵۴: ۲۶-۲۷). امیرعلم‌خان سوم، ملقب به حشمت‌الملک، پس از فوت پدر به حکمرانی قائنات و سیستان منصوب شد. وی تمامی حکام جزء حوزه حکومتی خود، شامل خوانین نخعی، خوانین نه و خوانین جلگه سنی‌خانه را تحت فرمان خود درآورد. پس از آن، به سیستان لشکرکشی کرد و سرداران آن دیار را نیز تحت انقیاد خود درآورد و به منظور تحکیم پایه‌های حکومتش با سرداران سیستان وصلت‌هایی انجام داد. وی یکی از با درایت‌ترین و هوشیارترین افراد خاندان علم بود. میرزاخانرخان اعتصام‌الملک، نائب اول وزارت خارجه، درباره او چنین می‌نویسد: «...جز به میزان حکم شرعی حکم نمی‌کند. کلیه دعاوی را رجوع به محکمه شرع می‌کند و میانۀ متعلقین خود از نوکر گرفته تا اقارب و اولادش با رعیت فرق نمی‌گذارد...». حشمت‌الملک در سال ۱۳۰۹ ه.ق. زمانی که با کالسکه در حال بازگشت از مشهد به سمت بیرجند بود، به علت عارضه قلبی درگذشت (همان، ۲۷-۳۰).

پس از او، حکومت سیستان به امیرعلی‌خان حسام‌الدوله، پسر ارشد وی، و حکومت قائنات به پسر دوم امیر، یعنی امیراسماعیل‌خان شوکت‌الملک تفویض شد (همان، ۳۰). امیرعلم‌خان، پسر سومی به نام امیرمحمدابراهیم‌خان، ملقب به شوکت‌الملک دوم، نیز داشت که بعدها به حکومت قائنات و

سیستان رسید. در سال ۱۳۲۳ ه.ق.، که امیراسماعیل‌خان شوکت‌الملک درگذشت و فرزندی نیز نداشت، حکومت به امیرمحمدابراهیم‌خان شوکت‌الملک دوم تفویض شد (تصویر ۲)، (همان، ۴۰). همان‌گونه که اشاره شد، حکومت شوکت‌الملک دوم، از سال ۱۳۲۳ ه.ق. آغاز گردید و در سال ۱۳۳۱ ه.ق. حکومت سیستان نیز به وی سپرده شد. این وضعیت تا سال ۱۳۰۳ ه.ش. که حکومت بنا به خواست امیر به دو برادرزاده‌اش رسید، تداوم داشت (همان، ۴۲). هیل نیز که به مدت سه سال ونیم، از سپتامبر ۱۹۱۳ م. در ایران و در بانک شاهنشاهی بیرجند مشغول به کار بود، و از جمله افرادی است که با امیرابراهیم‌خان شوکت‌الملک حشرونشر و معاشرت نزدیک داشته، وی را «مردی از خانواده حکام قدیم بیرجند می‌داند که در بین اهالی محبوبیت فراوانی داشته است. امیر، هم‌چنین تنیس و بریج بازی می‌کرد و شکارچی خوبی بود» (هیل، ۱۳۷۸: ۲۸ و ۲۹). شوکت‌الملک دوم، پدر امیراسدالله علم، وزیر دربار و نخست‌وزیر حکومت پهلوی دوم بود (منصف، ۱۳۵۴: ۶۷).

در واقع، این افراد بانیان ساخت باغ‌های تاریخی در بیرجند بودند؛ به بیان دقیق‌تر مهم‌ترین باغ‌های احداث‌شده در بیرجند که همگی آن‌ها در جایی خارج از شهر بیرجند احداث شده بودند، توسط این افراد (خاندان علم) ساخته شده و به مرور زمان توسعه یافتند.

تصویر ۲: از راست حشمت‌الملک اول (پدر)؛ امیرعلی اکبرخان حسام‌الدوله (پسر بزرگتر)؛ امیراسماعیل خان شوکت‌الملک یکم (پسر وسط)؛ امیرمحمدابراهیم خان شوکت‌الملک دوم (کوچک‌ترین پسر)؛ (آرشیو میراث فرهنگی پایگاه باغ تاریخی اکبریه بیرجند و منصف، ۱۳۵۴).

Fig. 2: From right to left, Heshmat-al-Molk I (father); Amir Ali-Akbar Khan hesam-a-Dowlah (the eldest son); Amir Ismaeel Khan Showkat-al-Molk I (the middle son); Amir Muhammad-Ibrahim Khan (the youngest son); (Akbarie Garden World Heritage Archive & Monsef, 1975).

کلاته‌های بیرجند در منابع تاریخی

یکی از نخستین اسناد و مدارک برجای مانده درباره وضعیت باغ اکبریه، سفرنامه میرزاخانلرخان اعتصام‌الملک است که به مدت نزدیک به سه سال، یعنی از ۸ ذیحجه ۱۲۹۳ تا ۲۱ صفر سال ۱۲۹۶ ه.ق.، برای انجام مأموریت به بیرجند می‌آید و مدتی را در آن جا سپری می‌کند.^۵ وی درباره باغ اکبریه، که ظاهراً در زمان حشمت‌الملک باغ و بنایی مختصر را شامل می‌شده، چنین گفته است: «منزل را در شهر [بیرجند] معین کرده بودند و امیر گفته بود من از کلاته به شهر خواهم آمد برای دیدن. ولی من چون دیدم این طور انسانیت و مهربانی کرده است، یکسر به کلاته [محل باغ اکبریه] که تقریباً نیم فرسخی از شهر گذشته، به سمت کوه باقران است رفتم. باغی است و عمارت مختصری که امیر برای نشیمن خود اختیار و بنا کرده است. مدت دو ساعت آن جا نشستیم. از هر جایی صحبت داشتیم» (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۱۸۴).

هیل، به باغی با نام علی‌آباد اشاره می‌کند که متعلق به حشمت‌الملک بوده و وی به دلیل کم‌آبی، بعدها از آن جا به باغ اکبریه نقل مکان می‌کند. هیل در ادامه، خشکسالی و پیامدهای آن در شمال بیرجند را به تصویر می‌کشد. این باغ که در کلاته‌ای به همین نام در شمال شرقی بیرجند قرار داشته، در زمان بازدید هیل در سال ۱۹۱۶ م.، متروکه بوده است: «آخر هفته را در باغ علی‌آباد، دهکده‌ای متروکه در فاصله ۱۵ مایلی شرق بیرجند، گذراندم... دهکده علی-آباد که اکنون نمونه بارزی از خشکیدن ایران است، در گذشته‌ها مقر حکومت امیرعلم‌خان حکمران قائنات، پدر شوکت‌الملک بوده...» (هیل، ۱۳۷۸: ۱۱۶). بنابراین، باغ و کلاته علی‌آباد، مکانی قدیمی‌تر برای اسکان حاکم بیرجند یعنی حشمت‌الملک بوده که مقارن با حکومت ناصرالدین‌شاه عهده‌دار زمامداری قائنات بوده است. اگرچه توصیف هیل از باغ و کلاته علی‌آباد مربوط به سال ۱۳۱۶ ه.ش. یعنی اواخر دوره قاجار است که دلیل متروکه بودن باغ و کلاته را کم‌آبی ذکر کرده است، اما اشاره میرزااعتصام‌الملک در زمان ناصرالدین‌شاه مبنی بر احداث باغی با چند عمارت مختصر توسط حشمت‌الملک در کلاته سرکار، حاکی از نقل مکان وی در همین دوره از علی‌آباد به باغ اکبریه است. در دوره‌های بعد، باغ علی‌آباد به خانواده سپهری، از کارگزاران خاندان علم منتقل می‌شود و به همین دلیل به ارگ سپهری نیز معروف می‌گردد.^۶

میرزا اعتصام‌الملک ضمن اشاره به مکان باغ اکبریه از باغ دیگری در نزدیکی آن صحبت می‌کند که متعلق به نواب والدۀ امیر بوده است: «... اگرچه منزل دیگر هم در تکی‌های که نواب والدۀ امیر ساخته است، برای ما فرش کرده بودند و بهتر از خانۀ میرزا محمد علی بود...» (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۱۸۵). هم‌چنین، او از خانۀ والدۀ امیر با نام کلاتۀ عابدین یاد می‌کند و می‌گوید: «این کلاتۀ عابدین مزرعه‌ایست که امیر به هشتصد تومان خریده سالی دویست خروار عایدی دارد. باغ مخروبه و بعضی عمارت گلی غیر مرغوب هم دارد. نواب برای خوش هوایی آن جا آمده، شیر بز می‌خورد...» (همان: ۱۸۷). بنابراین، مکانی که باغ رحیم‌آباد در آن واقع بوده، همانند بستر و زمینه باغ اکبریه، مزرعه‌های بوده که باغی در آن جا احداث شده است. در باغ رحیم‌آباد، مادر امیر حشمت‌الملک ساکن بوده است. از گفته‌های خانلرخان چنین برمی‌آید که در ابتدای ساخت باغ، عمارت‌های آن مختصر بوده و بعدها گسترش یافته است. ظاهراً پیرامون باغ، مزارعی برای کشت و کار وجود داشته است، چرا که خانلرخان به عواید حاصل از آن‌ها اشاره می‌کند. بنابراین، در زمان حشمت‌الملک پدر، که مقارن با حکومت ناصرالدین شاه می‌باشد، در محل کلاتۀ عابدین باغی وجود داشته که احتمالاً بیش‌ترین توسعه را در زمان شوکت‌الملک اول می‌یابد. نکته پراهمیت دیگر، خرید کلاته توسط حشمت‌الملک است که صحنه‌ای بر وجود یک سکونت‌گاه کوچک در این نقطه می‌گذارد.

«کلنل بیت» نیز، در زمان شوکت‌الملک اول، به بیرجند سفر می‌کند و در توصیف آن می‌گوید: «بیرجند شهر نسبتاً بزرگی بود و گفته می‌شود ۲۵۰۰۰ نفر سکنه دارد» (بیت، ۱۳۶۵: ۶۷). او در چهارم ژانویۀ سال ۱۸۹۴ م.، به همراه عده‌ای از هیئت همراه وارد بیرجند می‌شود و مورد استقبال امیر اسمعیل خان شوکت‌الملک اول و برادرش علی اکبرخان حسام‌الدوله و نیز برادر کوچک‌تر آن‌ها، محمدابراهیم خان شوکت‌الملک دوم قرار می‌گیرد. در آن زمان، محل سکونت شوکت‌الملک، باغ رحیم‌آباد واقع در کلاتۀ عابدین بوده است. بیت، هم‌چنین، به این نکته اشاره می‌کند که پیش از این، در زمان حشمت‌الملک پدر، روستای اکبرآباد محل زندگی خاندان علم بوده است. او بیرجند را شهری آباد با خانه‌هایی نوساز توصیف کرده که به دلیل کمبود آب، باغ‌های چندانی درون و اطراف این شهر وجود نداشته است. بیت، به علاوه، از شور بودن آب قنات در شهر بیرجند می‌گوید و دلیل سکونت افراد خاندان علم در خارج از شهر بیرجند را نزدیکی به قنات‌های جنوب بیرجند عنوان می‌کند. او در ادامه می‌گوید که مردم برای تهیه آب و هم‌چنین برای تفریح در تابستان، به چشمه سارهای جنوبی بیرجند واقع در دامنه‌های باقران می‌رفتند، یعنی جایی که دهکده‌های کلاتۀ امیر و کلاتۀ عابدین قرار داشتند (همان). از توصیف‌های بیت چنین برمی‌آید که مکان زندگی شوکت‌الملک اول کلاتۀ عابدین (باغ رحیم‌آباد) بوده است که برخلاف پدرش حشمت‌الملک، به جای کلاتۀ امیر (باغ اکبریه)، آن‌جا را برای سکونت برگزیده بود. بنابراین، حاکم بیرجند در دورۀ مقارن با حکومت مظفرالدین شاه و محمد علی شاه قاجار، باغ و کلاتۀ نواب یعنی مادر بزرگش را به جای باغ اکبریه و کلاتۀ سرکار برای سکونت و حکومت برگزیده بود.

مطالعات صورت‌گرفته حاکی از آن است که شوکت‌الملک دوم، باغ اکبریه را به عنوان خانه و اقامتگاه دائمی برگزیده بود و اکثر اوقات خود را در آن جا سپری می‌کرد. هیل که مقارن با حکومت وی به بیرجند آمده بود، درباره دورنمای باغ اکبریه چنین می‌گوید: «... کمی بعد همین که به کوهپایۀ جلگۀ باز جنوبی بیرجند خوب خیره شدم، احساس کسی را داشتم که از خواب و خیالی متوجه دنیای واقعی شده باشد. یکنواختی این جلگه را که از همه طرف به کوه‌های تیره‌رنگ منتهی می‌شد، تنها وجود چند آبادی به فواصل زیاد از همدیگر از میان می‌برد. از همه این آبادی‌ها مهم‌تر قصر حکمران یعنی امیر بود که باغ سرسبز و شاداب آن در حصار دیوارهای بلند خود کاملاً مشخص بود و کوره‌راهی مانند یک نخ سفید آن را به شهر پیوند می‌داد» (هیل، ۱۳۷۸: ۱۲۸ و ۱۲۹).

خانلرخان که در زمان حشمت‌الملک اول (پدر محمدابراهیم خان) به بیرجند مسافرت کرده بود، از امیرآباد [کلاتۀ خان] نیز تحت عنوان مزرعه‌ای در یک فرسخی بیرجند یاد می‌کند که حشمت‌الملک اول به پسرش علی اکبرخان بخشیده بود و به گفته وی، در آن زمان، حمام و یخچال و باغی هم داشت: «یک فرسخی بیرجند، مزرعه‌ای بود مسمی به امیرآباد که مرحوم اسدالله خان آباد کرده. حالا امیر به پسرش بخشیده. حمام و یخچال

و باغی هم دارد» (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۱۴۹). کلاته خان یا امیرآباد، یکی از وسیع‌ترین کلاته‌های ناحیه بیرجند به‌شمار می‌رود. به همین دلیل، برخلاف اغلب کلاته‌ها که فاقد حمام و مدرسه هستند، این کلاته، هم حمام و هم مدرسه‌ای متعلق به دوره قاجار دارد. اعتصام‌الملک نیز به‌درستی در کتاب خاطراتش به این موضوع اشاره کرده است.

بنابراین، منابع تاریخی به دست‌کم چهار کلاته دارای باغ تاریخی اشاره کرده‌اند و ماهیت و برخی اجزاء و عناصر موجود در آن‌ها را مورد اشاره قرار داده‌اند. از مرور منابع تاریخی درخصوص کلاته‌ها چند نکته برداشت می‌شود: نخست آن‌که این کلاته‌ها همگی مزرعه بودند. مزرعه در واقع سکونت‌گاهی بوده مشتمل بر قنات، چند خانه مسکونی، اجزاء و عناصر وابسته و زمین‌های زراعی. انواع سکونت‌گاه‌ها از دید فلور به سه دسته تقسیم می‌شدند. آن‌هایی که جمعیت بیش‌تری داشتند، شهر نامیده می‌شدند. سکونت‌گاه‌هایی با جمعیت کم‌تر، روستا و آن‌ها که ظرفیت یکی دو خانوار داشتند، مزرعه نامیده می‌شدند (فلور، ۱۳۹۹: ۵۶). اما دقیق‌ترین تعریف ارائه شده از مزرعه را می‌توان در تاریخ کاشان نوشته «سهیل کلانتر ضرابی» جست: «مزرعه محلی است که مبلغ معینی باسم مالیات آبی و خاکی در جزو عمل ولایت یا یکی از قراء متعهد باشد، مانند مزارع کبیر و طسوج که در جزو عمل ولایت و آن‌که تابع قریه باشد مثل مزرعه ابوالعباس آباد که سالی پنجاه تومان بضایات جوشقان متعهد است و دیگر سکنه و زارعین آن‌ها از سرانه و مواشی و غیره معافند» (کلانتر ضرابی، ۱۳۷۸: ۱۳۴). بنابراین، مزرعه یا کلاته در قائنات سکونت‌گاه‌هایی کوچک با جمعیتی محدود بودند که درعین حال، اهالی آن‌ها مشمول برخی معافیت‌های مالیاتی بوده و از این حیث تابع قراء اطراف بودند.

نکته دارای اهمیت دیگر، سکونت حاکمان بیرجند یعنی خاندان علم در کلاته‌ها بود؛ آن‌ها به جای سکونت و حکمرانی در شهر بیرجند، این سکونت‌گاه‌های خرد را انتخاب می‌کردند. تنها در دوره کوتاهی که حکومت توسط حشمت‌الملک دوم به فرزندان حسام‌الدوله واگذار گردید آن‌ها در شهر بیرجند، سکونت یافتند.^۷

نسبت کلاته‌ها با شهر بیرجند و توسعه آن

منصف در کتاب امیر شوکت‌الملک علم، امیر قائن، به کوهستان باقران در جنوب بیرجند اشاره کرده است. به گفته او این کوهستان، مأوای بیلاق و مزارع پرشمار و قنات‌ها و چشمه‌سارهای فراوان بوده است. از گذشته افراد صاحب مکتب در این بیلاق برای خود باغ یا مزرعه‌های تهیه می‌کردند و در زمان تحریر کتاب، یعنی سال ۱۳۵۴ هـ.ش. نیز وضع به همان منوال بوده است (منصف، ۱۳۵۴: ۳۵). هم‌اکنون نیز، تمام روستاهای بیلاقی ناحیه بیرجند در دامنه‌های باقران واقع شده‌اند و علاوه بر روستاییان ساکن، افراد متمول در این روستاها و بیلاق باغ‌هایی برای سکونت‌های دائمی و موقت خریداری نموده‌اند. پیش از ورود به بحث نحوه گسترش شهر بیرجند، ابتدا به محل استقرار کلاته‌ها در وضعیت کنونی در نسبت با شهر بیرجند توضیحاتی ارائه می‌شود. در این مقاله کلاته‌هایی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند که باغی تاریخی توسط اعضاء خاندان علم در آن‌ها ساخته شده است؛ دوره ساخت این باغ‌ها نیز از میانه دوره قاجار تا سال‌های پایانی دوره یادشده بوده است، زیرا در منابع گوناگون به سال ساخت باغ‌های تاریخی اشاره شده است. کلاته‌های مورد مطالعه در این مقاله از غربی‌ترین آن‌ها یعنی کلاته خان واقع در پنج کیلومتری غرب بیرجند تا کلاته علی‌آباد واقع در چهارده کیلومتری شرق این شهر را شامل می‌شوند (تصویر ۳).

پیش از این به این موضوع اشاره شد که آبادی‌های نزدیک به کوهستان باقران واقع در جنوب بیرجند، از منابع آبی بیش‌تر و بهتری برخوردار بودند، بنابراین، گسترش شهر به سمت این کوهستان دور از ذهن نیست. در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ هـ.ش.، تقریباً هیچ بنای مسکونی‌ای در بخش جنوبی خیابان کشتان^۸ (طالقانی کنونی) دیده نمی‌شود. حد نهایی شهر به سمت جنوب را باغ‌های ارگ بهارستان، باغ سپهری، ارگ حسام‌الدوله یا کلاه‌فرنگی، خانه باغ شوکتیه، آرامگاه حسام‌الدوله، زندان، بیمارستان و برخی دیگر از خانه‌باغ‌ها به همراه کشتزارهای وسیع تعیین می‌کردند. هسته مسکونی نیز فشرده و یادآور معماری دوره قاجار با خانه‌هایی با حیاط مرکزی است (تصویر ۴). در عکس هوایی سال ۱۳۴۳ هـ.ش.، تنها با گذشت هشت سال، تغییراتی در شهر

تصویر ۳: کلاته‌های ناحیه بیرجند از سمت غرب شامل: ۱. کلاته خان و باغ امیرآباد، ۲. کلاته عابدین و باغ رحیم آباد، ۳. کلاته سرکار (امیر) و باغ اکبری، ۴. کلاته قنسول و باغ منظریه، ۵. کلاته بیدختی و باغ بیدختی، ۶. کلاته شوکت آباد و باغ شوکت آباد، ۷. کلاته حاجی آباد و باغ حاجی آباد، ۸. کلاته علی آباد و باغ علی آباد (نگارندگان، ۱۴۰۳؛ براساس تصویر گوگل).

Fig. 3: Kalathes in Birjand area from west to east; 1. Kalate-i-Khan and Amir Abad garden, 2. Kalate-i-Abedin and Rahim Abad garden, 3. Kalate-i-Sarkar (Amir), 4. Kalate-i-Qonsoul and Manzarieh garden, 5. Kalate-i-Beidokhti and Beidokhti garden, 6. Kalate-i-Showkat Abad and Showkat Abad garden, 7. Kalate-i-Haji Abad and Haji Abad garden, 8. Kalate-i-Ali Abad and Ali Abad garden (Authors based on: Google Earth).

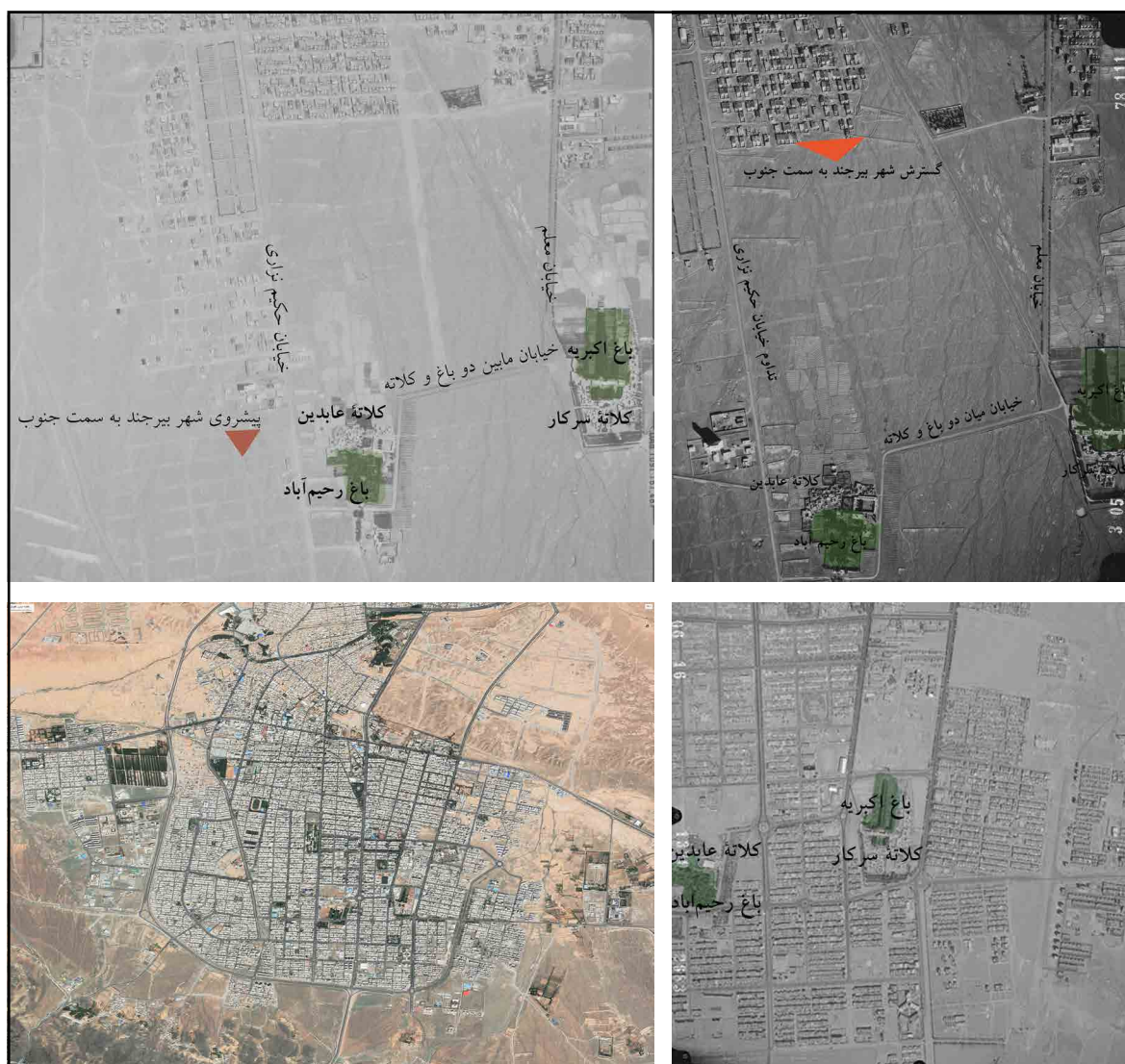
بیرجند دیده می‌شود. توسعه شهر در سمت‌های شمالی و شرقی محدود بوده است. در جنوب خیابان کشتمان، الگویی متفاوت از ساخت‌وسازهای قدیمی به همراه توسعه به سمت جنوب دیده می‌شود. ساخت‌وساز خانه‌های مسکونی در این دوره به سمت جنوب بوده و حیات‌های دوطرف ساخت به جای حیات‌های میانی دیده می‌شوند. بررسی عکس هوایی سال ۱۳۴۸ ه.ش.، تغییر قابل توجهی از توسعه را نشان نمی‌دهد (تصویر ۴). تنها در بخش جنوبی، بر تعداد خانه‌ها با الگوی یادشده افزوده شده و بخش‌های شمالی و شرقی دست‌نخورده باقی مانده‌اند. براین اساس، همچنان سکونت‌گاه‌های کلاته سرکار و کلاته عابدین به همراه باغ‌های حکومتی اکبری و رحیم آباد در جایی خارج از شهر قرار دارند و در تصویر مشاهده نمی‌شوند.

تصویر ۴: راست: بیرجند در سال ۱۳۳۵ ه.ش.؛ وسط: بیرجند در سال ۱۳۴۳ ه.ش.؛ چپ: بیرجند در سال ۱۳۴۸ ه.ش.؛ تصویر آغاز حرکت شهر به سمت جنوب را نشان می‌دهد (نگارندگان، ۱۴۰۳؛ براساس سازمان نقشه‌برداری کشور).

Fig. 4: right: Birjand in 1956; middle: Birjand in 1964; left: Birjand in 1969; in these figures the beginning of urban expansion toward south of the city are obvious (Authors based on: The National Cartography Center).

در عکس هوایی سال ۱۳۵۷ ه.ش. است که چگونگی پیشروی شهر به سمت باغ های اکبریه و رحیم آباد و سکونت گاه های شان قابل تشخیص است. در آن زمان، هنوز دو باغ یادشده در خارج از محدوده شهری قرار داشتند و ساخت و سازها نیز از حیات های دوطرف ساخت به حیات هایی با الگوی غیرمرکزی بدل شده بودند. در سال های نخست انقلاب، یعنی سال ۱۳۵۹ ه.ش.، تغییر چندانی به لحاظ فضایی در نزدیکی باغ های اکبریه و رحیم آباد مشاهده نمی شود (تصویر ۵) و همانند سال های گذشته، گسترش شهر به سمت باغ های یادشده و کلاته های سرکار و عابدین است، هرچند در مقایسه با دهه ۱۳۴۰ ه.ش. شتاب بیش تری یافته است. پیشروی بیش از پیش شهر به سمت باغ های اکبریه و رحیم آباد و عبور از آن ها به سمت جنوب در نزدیکی کوه های باقران، در عکس هوایی سال ۱۳۷۹ ه.ش. کاملاً مشهود است. در این تصویر، علی رغم شکل گیری بلوک های شطرنجی پیرامون سکونت گاه های یادشده، هم چنان بلوک شمالی باغ های اکبریه و رحیم آباد فاقد ساخت و ساز هستند (تصویر ۵).

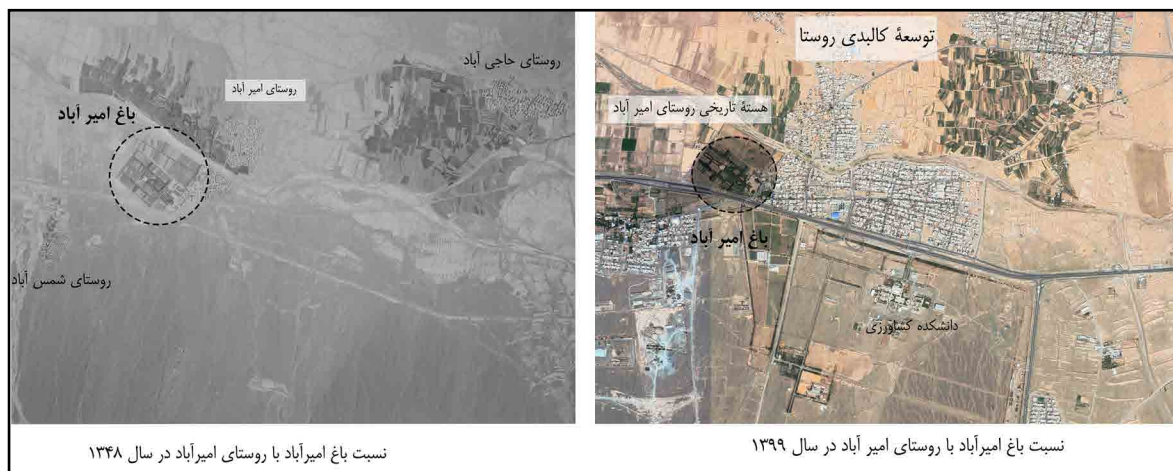

تصویر ۵: راست بالا: گسترش شهر بیرجند به سمت دو کلاته سرکار و عابدین در سال ۱۳۵۷ ه.ش.؛ چپ بالا: همین پیشروی در سال ۱۳۵۹ ه.ش.؛ راست پایین: پیشروی شهر و گذر از باغ های اکبریه و رحیم آباد و کلاته های سرکار و عابدین به سمت کوهستان باقران در جنوب در سال ۱۳۷۹ ه.ش.؛ پایین چپ: وضعیت کنونی باغ ها و کلاته های یادشده (نگارندگان، ۱۴۰۳؛ براساس: سازمان نقشه برداری کشور و Google Earth).

Fig. 5: top right: the expansion of Birjand city toward Kalate-i-Abedin and Kalate-i-Sarkar in 1978; top left: urban expansion in 1980; bottom right: the expansion of Birjand city passed two Kalates and continued toward Mt. Baqiran in 2000; bottom left: the current urban spread in 2025 (Authors based on: The National Cartographic Center and Google Earth).

توسعه شهر بیرجند، چنان که اشاره شد، عمدتاً به سمت جنوب و به طرف رشته کوه‌های باقران رخ داده است. تصویر ۵ به خوبی قرارگیری دو کلاته سرکار و عابدین به همراه باغ‌های تاریخی اکبریه و رحیم‌آباد را در دل شهر بیرجند در وضعیت کنونی نشان می‌دهد. بنابراین، بستر این باغ‌ها و کلاته‌ها از بستری کوهپایه‌ای [بستری با شیب کم که دارای دید به کوهستان بود]، به بستری شهری تغییر یافته است.

در مورد کلاته خان و باغ امیرآباد (شماره ۱ در: تصویر ۳) هم، اسکان سرریز جمعیتی بیرجند در این کلاته و تغییر بافت تاریخی آن به واسطه ساخت‌وسازهای جدید، تغییراتی در بستر کلاته و باغ تاریخی اتفاق افتاده است (تصویر ۶). اگرچه تغییرات رخ داده در سایر کلاته‌ها و باغ‌های تاریخی تقریباً ناچیز هستند، اما مسئله‌ای که با آن مواجه هستند، کمبود شدید منابع آبی می‌باشد که سبب مهجور ماندن و متروکه شدن تعدادی از آن‌ها شده است. بنابر آن چه گفته شد، کلاته‌های بیدختی و حاجی‌آباد هم‌اکنون متروکه و فاقد سکنه هستند؛ باغ‌های تاریخی آن‌ها هم دارای همین وضعیت می‌باشند (شماره‌های ۵ و ۷ در تصویر ۳). در مورد کلاته علی‌آباد و باغ علی‌آباد، منابع تاریخی از جمله اشارات هیل که در بخش ۵ همین مقاله مورد تشریح قرار گرفت، حکایت از قدمت و اهمیت این کلاته در زمان‌های دور یعنی اوایل تا اواسط دوره قاجار دارد. گفتنی است، این باغ به همراه کلاته مرتبط با آن، زمانی مقر اصلی سکونت حشمت‌الملک بوده است، از این رو، باغ آن دارای عماراتی فاخر و پرشکوه بوده است، اما در دوره‌ای به دلیل کم‌آبی خالی از سکنه شد. به نظر می‌رسد، باغ تاریخی و کلاته دچار تغییرات وسیعی شدند. در زمان حکومت امیر شوکت‌الملک دوم، باغ آن متعلق به آقای سپهری از اربابان ناحیه بود.^۹ کلاته شوکت‌آباد (شماره ۶ در: تصویر ۳) نیز به شدت دچار کمبود آب است که این موضوع، امکان بقای آن را به مخاطره انداخته است. با این وجود، تغییرات رخ داده در طول زمان در کلاته شوکت‌آباد از تمام کلاته‌ها کم‌تر است.

تصویر ۶: مقایسه وسعت کلاته خان در سال‌های ۱۳۴۸ ه.ش. و ۱۳۹۹ ه.ش. (نگارندگان، ۱۴۰۳؛ براساس: سازمان نقشه‌برداری کشور و Google Earth).

Fig 6: Comparison of the extent of Kalate-i-Khan in the years 1969 and 2020 (Authors based on: The National Cartography Center and Google Earth).

نگاهی به الگوی کلاته‌ها و نسبت آن‌ها با باغ‌های تاریخی در بیرجند

یکی از مهم‌ترین اشکال سکونت در ناحیه بیرجند، کلاته‌ها هستند. کلاته‌ها در پی احداث باغ‌های تاریخی شکل گرفته و یا دست‌کم توسعه یافته‌اند. کلاته‌های مورد مطالعه این پژوهش، شامل کلاته خان، کلاته عابدین، کلاته سرکار، کلاته بیدختی، کلاته قنسول، کلاته شوکت‌آباد، کلاته حاجی‌آباد و کلاته علی‌آباد هستند. در تمام این کلاته‌ها به جز دو کلاته قنسول - محل کنسولگری انگلستان - و کلاته بیدختی - محل کنسولگری روسیه -، حاکمان بیرجند و سیستان، یعنی حشمت‌الملک و فرزندان وی، حسام‌الدوله، شوکت‌الملک اول و شوکت‌الملک دوم سکونت داشتند.

چرایی انتخاب این سکونت‌گاه‌ها به جای اقامت در شهر بیرجند از سوی حاکمان این ناحیه، به درستی روشن نیست. شاید بتوان موضوعات اقلیمی و سیاسی را از اهم دلایل در نظر گرفت. به منظور دست‌یابی به الگوی کالبدی کلاته‌ها، لازم است تا نگاهی به دو موضوع بستر و زمینه و ساختار سکونت‌گاه بیاندازیم. توجه به این نکته ضروری است که باغ‌های تاریخی و سکونت‌گاه‌های مرتبط با آن‌ها در بیرجند دارای دو بستر کوهپایه‌ای و کوهستانی هستند. آن دسته از سکونت‌گاه‌هایی که بستری هموار دارند و دید به کوه دارند، سکونت‌گاه‌های کوهپایه‌ای هستند. در تمامی این موارد، بستر باغ‌ها به گونه‌ای بوده که امکان ساخت باغی نسبتاً منظم را فراهم می‌کرده است. سکونت‌گاه‌هایی با این نوع باغ‌ها را به طور عمده می‌توان در کلاته‌ها یافت. به بیانی دقیق‌تر، تمام کلاته‌های مورد مطالعه این مقاله، به‌استثنای دو کلاته قنسل (منظریه) و کلاته بیدختی، دارای چنین بستری هستند. این نمونه‌ها شامل کلاته‌های سرکار، عابدین، شوکت‌آباد، حاجی‌آباد، خان و علی‌آباد هستند که به ترتیب با باغ‌های اکبریه، رحیم‌آباد، شوکت‌آباد، حاجی‌آباد، امیرآباد و علی‌آباد در ارتباط هستند و یا در گذشته این ارتباط را داشته‌اند. نقش جریان آب در کلاته‌ها، نقشی کلیدی بوده است؛ در واقع مسیر حرکت قنات به عنوان اصلی‌ترین منبع تامین آب و نیز مسیل‌ها که در زبان محلی به آن‌ها تنگل گفته می‌شود، جهت کلی سکونت‌گاه و محل استقرار اجزاء و عناصر آن و نسبت آن‌ها با یکدیگر را مشخص می‌ساخته است. هم‌چنین اجزاء و عناصر گوناگون موجود در این سکونت‌گاه‌ها توسط شبکه‌ای از مسیرهای ارگانیک به یکدیگر پیوند می‌یافتند.

مهم‌ترین کلاته‌ها که خود بستر استقرار مهم‌ترین باغ‌های بیرجند یعنی اکبریه و رحیم‌آباد بودند، کلاته‌های سرکار و عابدین هستند. اجزاء و عناصر سکونت‌گاه کلاته امیر در عکس هوایی سال ۱۳۴۸ ه.ش. به خوبی هویداست. آب قنات که از کوه‌های باقران واقع در جنوب سرچشمه می‌گیرد، ابتدا از سمت جنوبی سکونت‌گاه روستایی وارد آن می‌شود و سپس به سمت باغ می‌رود. مسجد اکبریه در کنار اصطبل و اندرونی باغ و هم‌زمان با احداث باغ ساخته شده است. در جداره سمت راست باغ اکبریه، منزل مادر علم قرار گرفته است. در جنوب روستا، یک دیوار ساخته شده که احتمالاً دارای نقشی حفاظتی بوده است. دو خیابان معلم از سمت چپ و غفاری در جانب راست سکونت‌گاه، کلاته سرکار را به شهر بیرجند متصل می‌ساختند. در شمال باغ یک یخچال وجود دارد. کشتزارهای کلاته سرکار یا امیر در جانب شمالی باغ قابل مشاهده هستند. اثری از باغی دیگر یا باغ‌های میوه در تصویر دیده نمی‌شود. با توجه به آن‌چه در عکس هوایی مذکور دیده می‌شود، گستره سکونت‌گاه روستایی در جانب جنوب و شرق باغ اکبریه تقریباً متصل به باغ بوده است (تصویر ۷).

تصویر ۷: ساختار سکونت‌گاه کلاته سرکار به همراه باغ اکبریه (نگارندگان، ۱۴۰۳؛ براساس: سازمان نقشه‌برداری کشور، ۱۳۴۸).

Fig 7: Settlement structure of Kalate-i-Sarkar and the Akbariyeh Garden (Authors based on: The National Cartography Center, 1969).

در واقع، ساختار فضایی کلاته عابدین نیز شباهت زیادی به کلاته سرکار دارد. هر دوی این سکونتگاه‌ها، اجزاء و عناصر مشابهی دارند که الگویی کشیده را تشکیل می‌دهند. در این بین، سکونتگاه، چه واقع در شمال باغ هم چون کلاته عابدین (تصویر ۸) و چه واقع در جنوب آن هم چون کلاته امیر، هسته‌هایی ارگانیک هستند که پیوندی نزدیک با باغ تاریخی دارند. این سکونتگاه‌ها، به‌تنهایی الگویی هسته‌ای دارند و در پیوند با سایر اجزاء و عناصر، تشکیل الگویی نسبتاً کشیده داده‌اند. هر دو کلاته، دارای قنات، جوی روباز، آسیاب و مظهرخانه، باغ تاریخی، هسته مسکونی، یخچال و کشتزارها هستند. در کلاته سرکار، مسجد تاریخی آن، در واقع، بخشی از باغ تاریخی محسوب می‌گردد (تصویر ۷).

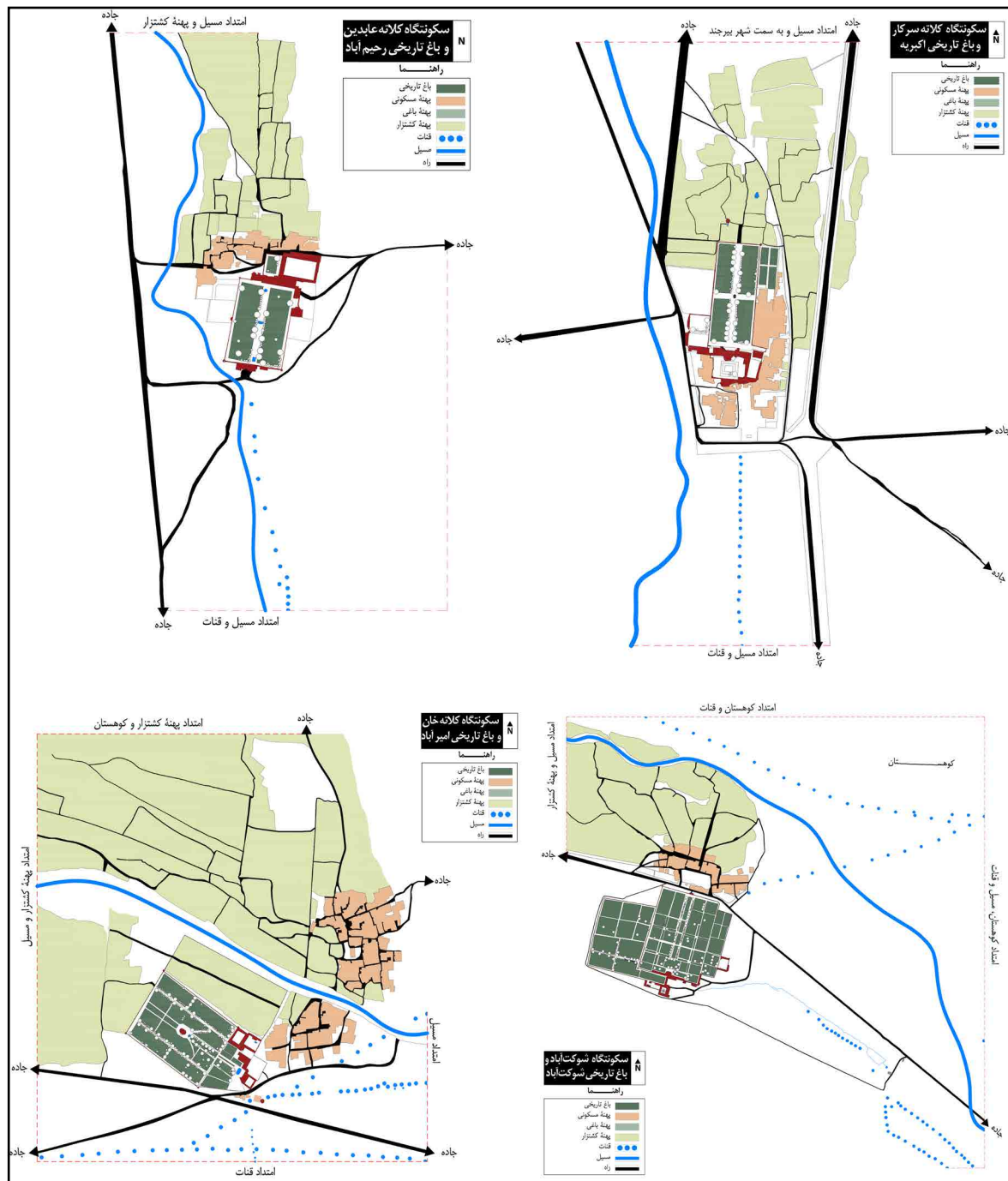
الگوی کالبدی-فضایی سایر کلاته‌ها نیز تا حد زیادی به کلاته سرکار شباهت دارد. الگوی کالبدی این سکونتگاه‌ها متأثر از چند نکته کلیدی است. اول این‌که پهنه باغ‌های میوه به‌جز باغ حاکم، از ساختار سکونتگاه که شامل راه‌ها، پهنه‌ها، هم‌جواری‌ها، استقرار و قطعات زمین می‌گردد، حذف شده‌اند.^{۱۰} بنابراین، این سکونتگاه‌ها دارای پهنه‌های مسکونی، زراعی و باغ تاریخی هستند که توسط مسیرهای ارگانیک به یکدیگر اتصال یافته‌اند. طبیعتاً برخی از راه‌ها اصلی‌ترند. این دسته از مسیرها آن‌هایی هستند که پهنه‌های گوناگون را به هم متصل می‌کنند. برخی راه‌ها محلی هستند و در درون تمامی پهنه‌ها نقش آفرینی می‌کنند. در داخل پهنه باغ‌های تاریخی، این مسیرها به‌شکل خیابان‌های مستقیم با تأکید بر محور اصلی خودنمایی می‌کنند. در بیرون از باغ تاریخی در پهنه‌های مسکونی و کشتزارها، مسیرها به‌شکلی ارگانیک سبب اتصال اجزاء گوناگون این پهنه‌ها در درون‌شان شده‌اند. در برخی موارد، راه‌ها با مسیر جریان آب هم‌سو هستند. در این راه‌ها عموماً انشعاب‌های قنات‌ها به سمت محدوده‌های مسکونی و کشتزارها در حرکت هستند. بنابراین، راه‌ها و مسیرهای عبور آب، جهت کلی سکونتگاه را مشخص می‌کنند (تصویر ۸).

در برخی از کلاته‌ها، همچون کلاته خان، عبور مسیل (تنگل) از میانه سکونتگاه بر شکل سکونتگاه و وسعت آن تأثیرگذار بوده است. محدوده‌های مسکونی به‌شکل یک هسته فشرده، به‌طور حتم در مجاورت باغ‌های تاریخی ساخته شده‌اند که نشان‌دهنده پیوند و نزدیکی اهالی و ضرورت خدمات‌رسانی آن‌ها به حاکم در گذشته می‌باشند. هم‌چنین، پهنه باغ‌های تاریخی از پهنه‌های مسکونی دارای وسعت بیش‌تری است.

پهنه کشتزارها دارای بیش‌ترین وسعت هستند. کل سکونتگاه‌ها با الگوی کلاته، وسعتی کوچک دارند که اغلب در بستری با شیبی ملایم (کوهپایه‌ای) استقرار یافته‌اند. نحوه استقرار کشتزارها نسبت به دو پهنه دیگر در کلاته‌های مختلف، متفاوت هستند و تابعی از مسیرهای حرکت آب می‌باشند. قطعات زمین در پهنه‌های مسکونی، ابعاد و اندازه‌های کوچک و الگویی ارگانیک دارند و متأثر از مسیرهای حرکت آب هستند. پهنه کشتزارها نیز الگویی ارگانیک دارند و تابع مسیرهای حرکت آب هستند (تصویر ۸).

درخصوص ویژگی‌های ظاهری کلاته‌ها که بخشی از الگوهای کالبدی در مقیاس خرد را شکل می‌دهند، باید اشاره کرد که الگوی خانه‌ها در همه کلاته‌ها از نوع حیاط مرکزی با ترکیبی از مصالح خشتی-آجری است. طبق گفته اهالی، معمولاً دو تا سه خانوار در هر خانه زندگی می‌کردند. این خانه‌ها همگی یک طبقه هستند^{۱۱} (تصویر ۹). عدم حضور پهنه سایر باغ‌ها در این دست از سکونتگاه‌ها سبب شده تا رنگ غالب سکونتگاه، ترکیبی از نخودی بناها و سبز کمرنگ کشتزارها باشد.

الگوی دیگری از کلاته‌ها در این ناحیه قابل مشاهده هستند که از برخی جهات با کلاته‌های مورد اشاره تفاوت دارند. پیش از این در همین بخش به دو کلاته قنسل و بیدختی اشاره شد که به جای محل سکونت و حکمرانی حاکمان بیرجند، باغ‌های آن‌ها به دو کنسولگری انگلیس و روسیه واگذار شده بودند. این دو کلاته (شماره‌های ۴ و ۵: تصویر ۳)، به جای بستری با شیبی ملایم در بستری کوهستانی در جایی نزدیک‌تر به دامنه‌های شمالی کوهستان باقران استقرار یافته بودند. بنابراین، به رغم دارا بودن نظام آبرسانی مشابه یعنی قنات و تنگل، و نیز دارا بودن سه پهنه مشابه با سایر کلاته‌ها یعنی پهنه باغ تاریخی، پهنه مسکونی و پهنه کشتزارها، به لحاظ کالبدی، حصارهای باغ‌های تاریخی در این دو کلاته تابعی از شکل زمین و فاقد نظم هندسی بودند. تصویر ۱۰ کلاته بیدختی و باغ آن را که محل کنسولگری روسیه بود، نشان می‌دهد (تصویر ۱۰).

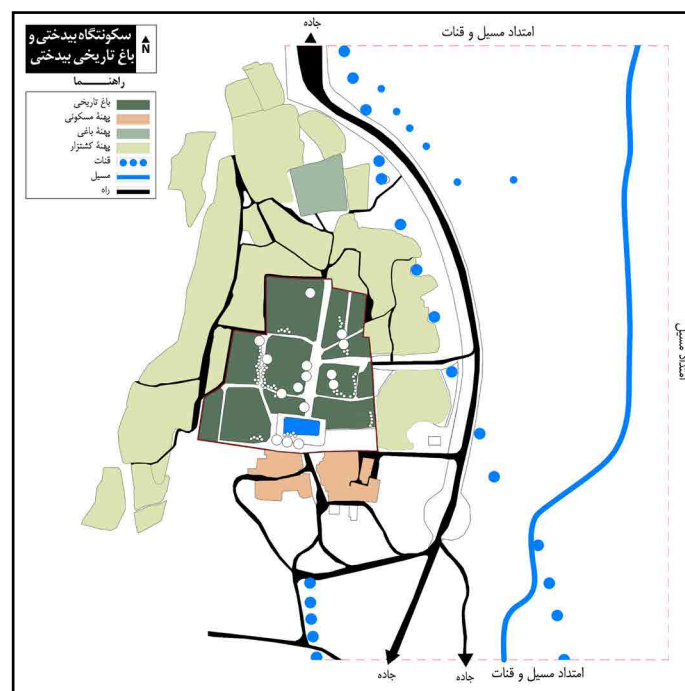
تصویر ۸: بالا راست: هسته مسکونی کلاته سرکار و باغ اکبری و کشتزارهای شمالی آن، بالا چپ: کلاته عابدین و باغ تاریخی رحیم‌آباد؛ برخلاف کلاته سرکار هسته مسکونی آن در شمال باغ تاریخی و متصل به آن شکل گرفته است. پایین راست: باغ و کلاته شوکت‌آباد، در این نمونه نیز شکل کلی سکونت‌گاه تابع مسیرهای حرکت قنات و تنگل بوده است. پایین چپ: باغ امیرآباد و کلاته خان؛ بزرگ‌ترین هسته مسکونی متعلق به این کلاته بوده است (نگارندگان، ۱۴۰۳).^{۱۲}

Fig 8: Top right: The residential core of Kalate-i-Sarkar, the Akbariyeh Garden, and its northern farmlands; top left: Kalate-i-Abedin and the historic Rahim Abad Garden; unlike Kalate-i-Sarkar, its residential core formed to the north of the historic garden and is directly connected to it. Bottom right: Shokat Abad Garden and Kalateh; here, too, the overall layout of the settlement was dictated by the paths of the qanat and the tangal. Bottom left: Amir Abad Garden and Kalateh-i-Khan; the largest residential core belonged to this Kalate (Authors, 2024).

تصویر ۹: حیاط یکی از خانه‌های مسکونی تاریخی در کلاته سرکار (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 9: Courtyard of a historic residential house in Kalate-i-Sarkar (Authors 2024).

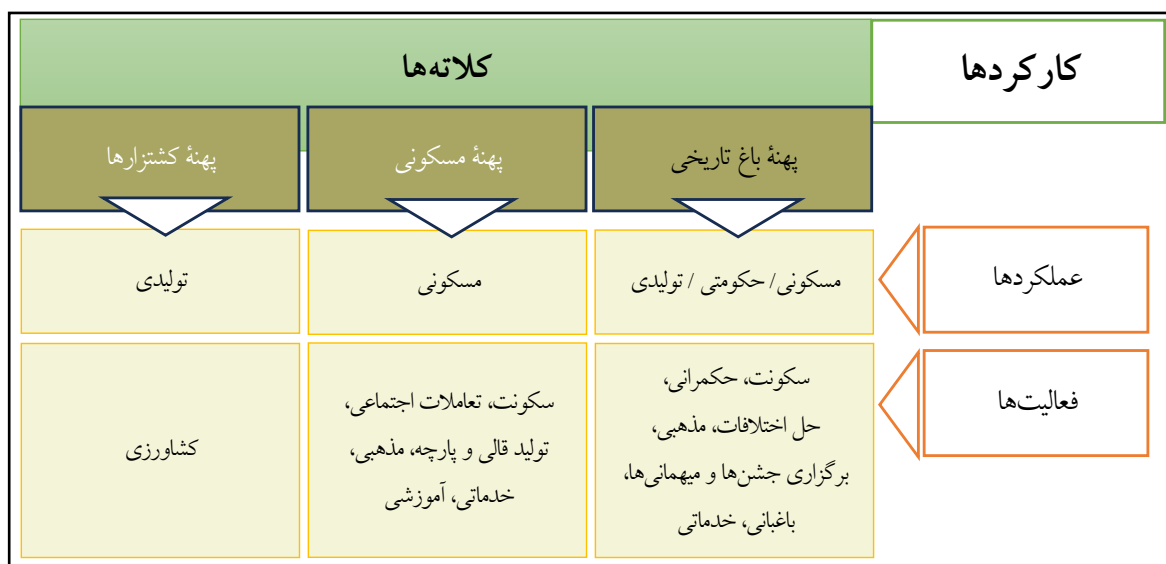

تصویر ۱۰: کلاته و باغ بیدختی در دامنه‌های شمالی کوهستان باقران (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Fig. 10: Kalateh and Beidokhti garden on the northern slopes of the Mt. Baqeran (Authors 2024).

کارکرد اصلی کلاته‌ها در حقیقت، سکونت دائم اعضاء خاندان علم به عنوان حاکمان بیرجند بود. در واقع، این باغ‌های تاریخی واقع در کلاته‌ها بودند که محل سکونت دائم^{۱۳} آن‌ها در بیرجند بودند. این خاندان که خانواده‌های علم و خزیمه علم را شامل می‌شدند، همگی در باغ‌های گوناگون و در خارج از شهر بیرجند ساکن بودند.^{۱۴} هسته‌های مسکونی کلاته‌ها نیز محل سکونت رعیت بودند که قاطبه آن‌ها را بزرگان تشکیل می‌دادند. علاوه بر آن، منصف به حضور مردم و مراجعین در این باغ‌ها در برنامه روزانه محمدابراهیم خان شوکت‌الملک اشاره کرده است (منصف، ۱۳۵۴: ۹۰). بنابراین، این باغ‌ها علاوه بر محل سکونت، محل کار و محل اداره محدوده‌های تحت‌الامر حاکم نیز به‌شمار می‌رفتند. هم‌چنین، این باغ‌ها علاوه بر عملکرد مسکونی و حکومتی، پذیرای فعالیت‌های گوناگون دیگری نیز بودند؛ از برگزاری مراسم محرم (قره‌شیر، ۱۳۸۸: ۸۸) و خرجی^{۱۵} ماه رمضان تا

پذیرایی از کنسول‌های روسیه و انگلستان و وابستگان آن‌ها که در آن زمان در بیرجند مستقر بودند و حتی برگزاری مراسم بالماسکه در بنای حوضخانه باغ اکبریه، همگی جزء فعالیت‌هایی بودند که در باغ‌های تاریخی انجام می‌شدند (منصف، ۱۳۵۴: ۹۵). علاوه بر آن، در این باغ‌ها فعالیت تولیدی نیز صورت می‌گرفته است. این موضوع به‌واسطه حضور باغبانان و فعالیت آن‌ها در باغ‌های تاریخی نمود می‌یافت (نمودار ۱).

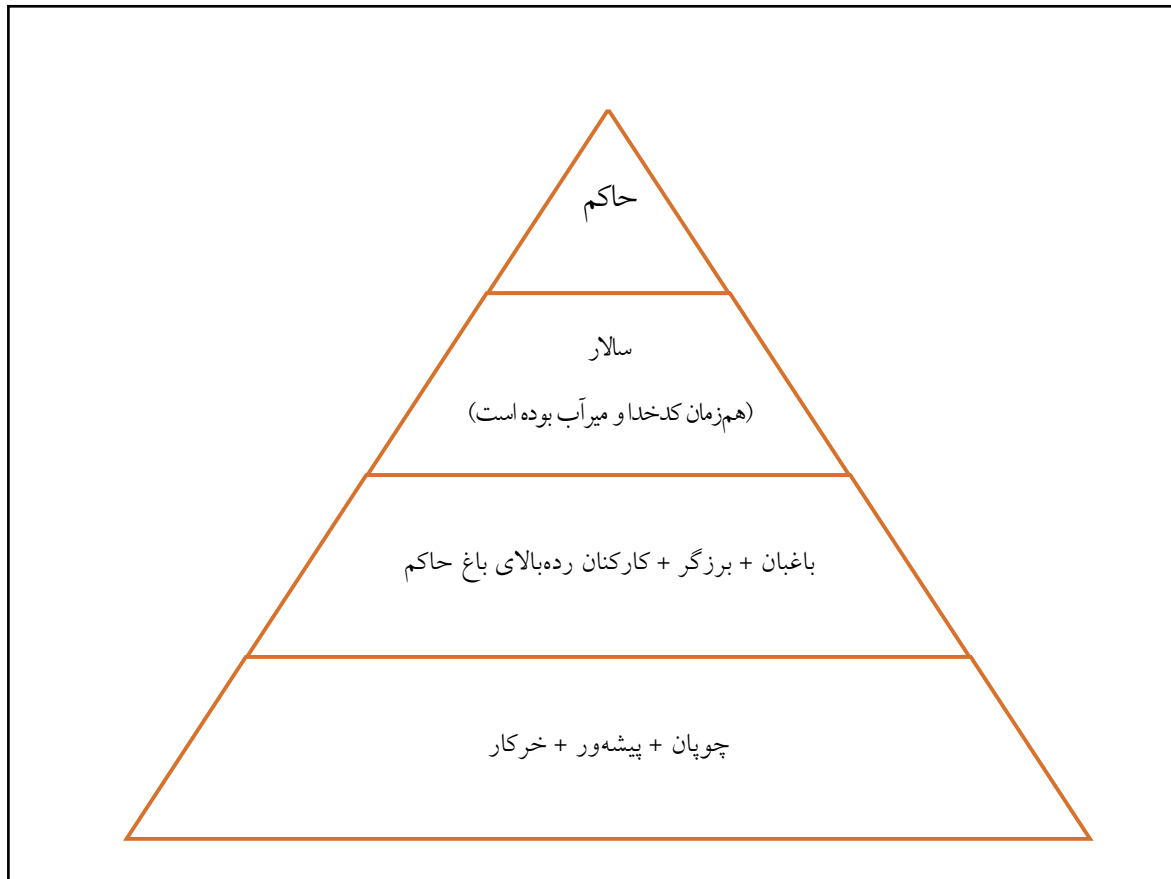
نمودار ۱: کارکردهای تاریخی در کلاته‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Diag. 1: Historical functions in Kalatehs (Authors 2024).

در رأس نظام اجتماعی روستایی بیرجند، حاکم/حاکمان (خاندان علم) قرار داشتند که محل سکونت دائمی آن‌ها در کلاته‌ها بوده است. برخی از باغ‌های تاریخی هم‌چون بهلگرد، محل سکونت موقت برای برخی از اعضاء این خاندان بوده‌اند. برخی از باغ‌ها هم‌چون امیرآباد و مود، محل سکونت خاندان خزیمه علم، یعنی فرزندان و نوادگان علی اکبرخان حسام‌الدوله بوده‌اند. در این ناحیه، پس از حاکمان (خاندان علم)، سه خانواده سرشناس به نام‌های سپهری، یآوری و شیبانی حضور داشتند که جزء مباشران خانواده علم و اربابان ناحیه بیرجند محسوب می‌شدند. این افراد نیز دارای باغ‌هایی بودند که به صورت موقت در آن‌ها حضور می‌یافتند. برخی از آن‌ها ساکن شهر بیرجند بودند. خانواده سپهری مالک خانه باغ سپهری در بیرجند، و باغ علی آباد و باغ سپهری در بهدان بودند. سربیشه، مود، مختاران تا نهبدان، مباشری به نام یآوری داشت. مباشر خوسف و ماژان نیز خانواده شیبانی بودند.^{۱۶} اربابان بیرجند، هیچ‌کدام ساکن کلاته‌ها نبودند، بنابراین، از نظام طبقات اجتماعی کلاته‌ها حذف می‌شوند. آن‌ها به فراخور نیاز جهت ارتباط با خاندان علم در کلاته‌ها حضور می‌یافتند. سرپرست کشاورزان در بیرجند، کدخدا بود که با نام سالار شناخته می‌شد. قاطبه مردم مستقر در سکونت‌گاه‌ها، رعیت بودند که به کار برزگری مشغول بودند و به نام برزگر شناخته می‌شدند. این افراد در زمین‌های حاکم مشغول به کار بودند. برخی افراد به عنوان باغبان در باغ‌های تاریخی مشغول به کار بودند. باغبانانی که در باغ حاکم کار می‌کردند، اغلب سالار یا همان کدخدا بودند. اکثر دیگر افراد شاغل در کلاته‌ها و باغ‌های مربوطه را کدخدا به حاکم معرفی می‌کرد. عده‌ای دیگر به عنوان کارگر فعالیت داشتند که بیش‌تر در کارهای نظافت یا حمل بار مشغول بودند و به نام خرکار شناخته می‌شدند (نمودار ۲).^{۱۷}

در کلاته‌ها اغلب ساکنان به کار کشاورزی تمایل داشتند که همان جامعه برزگر را تشکیل می‌دادند. اما اغلب افراد ساکن در کلاته‌ها به جز کشاورزی به کارهایی ازجمله آشپزی و سفره‌آرایی و کارهای خدماتی در باغ حاکم مشغول بودند.^{۱۸} برای خدمت‌رسانی به باغ‌های تاریخی، افرادی را از سایر روستاها به کلاته‌ها می‌آوردند. برخی

از آن‌ها پیش از سکونت در کلاته‌ها دارای مشاغل رده پایین‌تر هم‌چون چوپانی بودند و با اقامت دائم در کلاته‌ها به برزگری روی می‌آوردند.^{۱۹}

نمودار ۲: طبقات اجتماعی کلاته‌ها در شکل تاریخی آن‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۳).
 Diag. 2: Social classes of the Kalatehs in their historical form (Authors 2024).

به نظر می‌رسد که عدم وجود باغ‌های میوه، دامپروری وسیع و نوغان‌داری در کلاته‌ها، نشان‌دهنده این موضوع است که خدمات‌رسانی به باغ‌های تاریخی در قالب کارهای باغبانی، آشپزی و نظافت از سوی ساکنان سکونت‌گاه‌ها دارای اهمیت بوده است. بنابراین، بُعد خدماتی این الگوها، برابر با کار در کشتزارها به لحاظ اقتصادی بوده است. این موضوع مبین وابستگی اهالی کلاته‌ها به ساکنان باغ‌های تاریخی [حاکمان] بیرجند می‌باشد. بنابراین، بعد خدمات‌رسانی به باغ‌های تاریخی و اشتغال در آن توسط جامعه ساکن در این دست از سکونت‌گاه‌ها در گذشته کاملاً قابل تأیید و تصدیق می‌باشد.

بحث و تحلیل: ویژگی‌ها، نحوه شکل‌گیری و توسعه کلاته‌ها در بیرجند

کلاته‌ها، سکونت‌گاه‌هایی هستند که معادل آن‌ها را در برخی از گستره‌های مرکزی فلات ایران از جمله قم و کاشان با عنوان مزرعه، در کرمان با نام دولاب، در شمال خراسان با نام قلعه و در یزد با نام قلاع کشت خوانی می‌شناسیم؛ با این تفاوت که باغ‌های تاریخی‌ای که در واقع، محل سکونت و کار حاکمان بیرجند محسوب می‌شدند، مهم‌ترین رکن شکل‌گیری و توسعه آن‌ها بوده‌اند.

باغ‌های تاریخی متعلق به حاکمان بیرجند، باغ‌هایی پروسعت و با الگوی رسمی باغ‌های ایرانی بوده‌اند و خود، یکی از اصلی‌ترین پهنه‌های موجود در کلاته‌ها را شکل داده‌اند. دو پهنه دیگر، شامل هسته مسکونی فشرده

در نزدیکی باغ تاریخی و پهنه کشتزارها هستند که توسط شبکه‌ای ارگانیک از راه‌ها با یکدیگر پیوند داشته‌اند. هم‌چنین، باید توجه داشت که حاکمان بیرجند، باغ‌های محل سکونت‌شان را همواره در بستری با شیب ملایم احداث می‌کرده‌اند. بنابراین، همان‌طور که اشاره شد، باغ‌های تاریخی آن‌ها نیز وسیع بوده و شاکله‌ای رسمی داشتند. دو کلاته بیدختی و قنسول نیز، که به عنوان مواردی استثنائی در این تحقیق بررسی شده‌اند، به دلیل بستر کوهستانی‌شان، مورد توجه حاکمان قرار نگرفتند و از این‌رو، به کنسولگری‌های روسیه و انگلستان واگذار شدند. باغ‌های این دو کنسولگری، یعنی بیدختی و منظریه، هندسه‌ای طبیعی‌تر داشتند و تابعی از شیب زمین بودند. بنابراین، در این مقاله این دو کلاته، به عنوان زیرمجموعه‌ای از کلاته‌ها قرار گرفتند و تفاوت‌های آن‌ها در جای خود بررسی شد.

باید توجه داشت که کلاته‌ها هرگز به شکل یک روستای کامل نبوده‌اند. هدف از اسکان ساکنان در سکونت‌گاه‌هایی از این دست، در وهله نخست، خدمات‌رسانی به باغ‌های تاریخی بوده است. بنابراین، اهالی آن‌ها به شدت به حاکم وابسته بوده‌اند. زندگی حاکم نیز در گرو حضور رعیت بوده و در ارتباط با آن‌ها معنا می‌یافته است. در واقع، حاکمان از حضور رعیت قدرت می‌گرفتند و این امکان را می‌یافتند که در مناسبات سیاسی مملکتی حضوری پررنگ‌تر داشته باشند.

در وهله بعدی، ساکنان این کلاته‌ها به کشت برخی از محصولات، مطابق با میل و نظر حاکم، و به نگهداری از باغ تاریخی محل سکونت وی می‌پرداختند. بنابراین، پهنه باغ‌های میوه در کلاته حضور نداشته و باغ اصلی، همان باغ تاریخی یعنی محل سکونت حاکم بوده است. این سکونت‌گاه‌ها در بیرجند، از میانه دوره قاجار شکل گرفته‌اند و منابع تاریخی، هم‌چون سفرنامه میرزا اعتصام‌الملک خانلرخان، شاهی بر این مدعاست. او ضمن تأیید شکل‌گیری تدریجی این سکونت‌گاه‌ها به دلیل حضور آب در جنوب بیرجند و در نزدیکی کوهستان باقران، به برخی از آن‌ها اشاره کرده است که پیش‌تر به تفصیل بیان شدند.

ساکنان این دست از سکونت‌گاه‌ها در بیرجند، از سایر دهات و مناطق به کلاته‌ها آورده می‌شدند. این افراد، به صورت سلسله‌مراتبی، از سوی افراد نزدیک به خاندان علم، به آن‌ها معرفی می‌شدند و در کلاته‌ها اقامت می‌گزیدند. بسیاری از کلاته‌ها فاقد حمام و مدرسه بودند و اجزاء و عناصری چون یخچال، آب‌انبار و مسجد در آن‌ها، هم‌زمان با شکل‌گیری باغ تاریخی به تدریج احداث شد. به دلیل نزدیکی ساکنان کلاته با حاکم، برخی از آن‌ها در زمان‌های مشخص، از حمام باغ تاریخی استفاده می‌کردند. جمعیت ساکن در کلاته‌ها اغلب کم و در حدی بود که نیازهای ساکنان باغ تاریخی را برآورده سازد.

در این کلاته‌ها، طبقات اجتماعی منظم هم‌چون سکونت‌گاه‌های روستایی شکل گرفته بودند. خانه‌های مسکونی افراد رده‌های بالای اجتماعی و نزدیکان حاکم، در نزدیکی باغ تاریخی ساخته می‌شدند و به آن‌ها، اصطلاحاً خان‌نشین می‌گفتند. خانه‌های رعیت، دورتر از باغ تاریخی قرار داشتند و به آن‌ها اصطلاحاً آفتاب‌نشین می‌گفتند. حاکم، بالاترین طبقه اجتماعی کلاته‌ها را تشکیل می‌داد و در امور گوناگون ایفای نقش می‌کرد، از جمله تعیین نوع محصولات کشاورزی و بازاریابی و فروش آن‌ها، تعیین میرآب، پرداخت هزینه‌های نگهداری از قنات، تأمین نیروی دفاعی، برگزاری مراسم گوناگون از جمله مراسم ماه محرم، نوروز و سایر مناسبت‌ها با حضور اهالی، اطعام ساکنان در ماه‌های رمضان، محرم و صفر، تأمین لباس و مایحتاج ساکنان، حکمیت میان ساکنان در دعواها و منازعات، پرداخت هزینه‌های درمانی ساکنان در صورت نیاز، ارتباط با مقامات بالاتر به‌ویژه در پایتخت، ارتباط با دو کنسول روس و انگلستان و نظارت بر بازرگانی و خریدوفروش کالاها و تجارت به‌ویژه در مرزهای شرقی. از آن‌جا که محل سکونت دائمی حاکم در دوره‌های گوناگون کلاته‌ها بوده، درنتیجه، نقش او در این محدوده‌ها پررنگ بوده است. حاکم، معمولاً، یا خودش و یا از طریق مباشرانش، سالار (کدخدا) را انتخاب می‌کرد. سالار، معمولاً میرآب هم بود و روایت‌های تاریخی ساکنان حاکی از آن است که اهالی از او نیز حرف شنوی داشتند. به علاوه، او به‌طور معمول سرپرست باغبانان باغ تاریخی بود و وظیفه هدایت آنان در نحوه نگهداری از باغ حاکم را برعهده داشت. پس از سالار، در رده بعد، باغبانان، بزرگران و برخی از کارکنان باغ تاریخی قرار داشتند. افرادی که به عنوان چوپان، پیشه‌ور و خرکار در هر کلاته ساکن بودند، در آخرین طبقه این جوامع قرار می‌گرفتند. بسیاری

از افراد، برای اخذ رده بالاتر اجتماعی به کلاته‌ها می‌رفتند و به خدمت حاکم درمی‌آمدند. به طور مثال چوپانانی که در روستاها به نگهداری از دام‌ها اشتغال داشتند، چنان‌چه توسط نزدیکان حاکم به او معرفی می‌شدند، می‌توانستند در باغ تاریخی مشغول به کار شوند و یا به عنوان برزگر در آن‌جا کشاورزی کنند.

اشتغال در کارهایی هم‌چون نگهداری از دام، چوپانی و یا بافت فرش و پارچه، در کلاته‌ها محدودتر از روستاها بوده، چراکه وظیفه اصلی ساکنان کلاته خدمات‌رسانی به حاکم و نگهداری از باغ‌های تاریخی و درکنار آن کشاورزی بوده است. حضور مسیل در حاشیه کلاته‌ها، همان‌طور که در عکس‌های هوایی سال ۱۳۴۸ ه.ش. پیداست، نشان‌دهنده آن است که در گذشته، در این سکونت‌گاه‌ها کشت دیم نیز انجام می‌شده، هرچند که امروز تقریباً منسوخ شده و یا به حداقل رسیده است.

بنابر آن‌چه مورد تشریح قرار گرفت، کلاته‌ها سکونت‌گاه‌هایی در ناحیه بیرجند بودند که حاکم در آن‌ها حضور داشت؛ این حضور با ساخت باغ‌های پرورست و سکونت در آن‌ها معنا و مفهوم می‌یافت. بنابراین، این دست از سکونت‌گاه‌ها با محوریت باغ‌های تاریخی پدید آمده و یا توسعه یافته بودند. اما در این‌جا ضروری است به این نکته اشاره شود که در سکونت‌گاه‌های روستایی واقع در ناحیه بیرجند نیز باغ‌هایی توسط خاندان علم ساخته شده است، اما نحوه سکونت این افراد و نحوه تعامل آن‌ها با ساکنان روستاهایی از پیش موجود کاملاً متفاوت بوده است. هم‌چنین برخی دیگر از باغ‌های تاریخی در سکونت‌گاه‌های کوهستانی ساخته شده‌اند که مالکان آن‌ها حاکمان بیرجند نبودند، بلکه این باغ‌ها متعلق به اربابان و خرده‌مالکان ناحیه بیرجند بودند که در این باغ‌ها سکونت دائم نیز نداشتند. به وجوه افتراق و تشابه این کلاته‌ها با این دست از سکونت‌گاه‌های واجد باغ‌های تاریخی در دو مقاله دیگر به تفصیل پرداخته شده است که پیش‌تر در این مقاله مورد اشاره قرار گرفتند. اما به منظور دقیق‌تر شدن بحث، برخی ویژگی‌های منحصر به فرد کلاته‌ها و سایر سکونت‌گاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی که روستاهایی تاریخی بودند، در جدول ۱ مورد تشریح قرار گرفته‌اند (جدول ۱).

جدول ۱: بررسی ویژگی‌های سکونت‌گاه‌های مرتبط با باغ‌های تاریخی در بیرجند (نگارندگان، ۱۴۰۳).

Table 1: Characteristics of settlements associated with historic gardens in Birjand (Authors 2024).

الگوی سکونت‌گاه	بستر و زمینه	ویژگی‌های کالبدی	ساکنان باغ تاریخی	کارکرد اصلی باغ تاریخی	طبقات اجتماعی	مهم‌ترین تولیدات
کلاته‌ها	دشت مشرف به کوهستان، دارای شیبی ملایم	- دارای سه پهنه باغ تاریخی، کشتزارها و بافت مسکونی - بافت مسکونی هم‌چون یک هسته فشرده چسبیده به باغ تاریخی. باغ تاریخی دارای وسعتی بیش‌تر از سکونت‌گاه‌ها. - دارای قنات و در اکثر موارد تنگل - دارای شبکه‌ای از راه‌های ارتباطی - کشتزارها در شمال یا جنوب و باغ و سکونت‌گاه به‌صورتی گسترده - احداث اجزاء و عناصری چون مسجد، یخچال و غیره بعد از احداث باغ تاریخی - شکل‌گیری بافت مسکونی به‌واسطه احداث باغ تاریخی - فاقد برخی از اجزاء و عناصر موجود در روستاها	محل سکونت دائم حاکم و خانواده وی	مسکونی، حکومتی	حاکم، مباشران حاکم، سالار و میرابه باغبان، برزگر، پیشه‌ور، چوپان و خرکار	محصولات کشاورزی صنایع دستی
روستاهای کوه‌پایه‌ای	دارای بستر و نسبتاً هموار در پای کوه	- دارای چهار پهنه باغ تاریخی، باغ‌های میوه، بافت مسکونی و کشتزارها - بافت مسکونی دارای فاصله از باغ‌های تاریخی - دارای قنات و تنگل - اجزاء و عناصر روستاها در زمان‌های بسیار دور و پیش از ساخت باغ‌های تاریخی وجود داشته‌اند - بافت مسکونی پیش از باغ تاریخی وجود داشته و اندازه آن نسبت به باغ تاریخی اغلب بزرگ‌تر بوده است. - تمام اجزاء و عناصر یک سکونت‌گاه روستایی را داشت‌اند.	محل سکونت موقت حاکم و خانواده وی	مسکونی	حاکم، سالار و میرابه باغبان، برزگر، پیشه‌ور، چوپان و خرکار	صنایع دستی محصولات کشاورزی محصولات باغی توغان‌داری دامپروری انواع خوراکی‌ها

محصولات باغی محصولات کشاورزی صنایع دستی	ارباب یا خردهمالک، سالار و میرابه باغان، برزگر، پیشه‌ور، چوپان و خرکار	تفرجگاهی سکونت موقت	محل سکونت ارباب یا خردهمالک	• دارای چهار پهنه باغ تاریخی، باغ‌های میوه، بافت مسکونی و کشتزارها • چهار پهنه درهم‌تنیده و در امتداد قنات که در ترازهای ارتفاعی گوناگون توسعه یافته‌اند. • دارای قنات و تنگل • پهنه باغ‌های میوه دارای وسعتی بیش‌تر از پهنه کشتزارها • بافت روستا و اجزاء و عناصر آن بسیار قدیمی‌تر از باغ‌های تاریخی • خانه‌ها پراکنده‌تر و با معماری سکونت‌گاه‌های روستایی	دارای بستری با شیب تند	روستاهای کوهستانی
---	---	------------------------	--------------------------------	--	---------------------------	----------------------

آن چه به عنوان کلاته در این تحقیق شناسایی و مطالعه شد، مبین نوع منحصر به فردی از سکونت است که مبتنی بر نظام مدیریت حاکم-رعیت می‌باشد. کلاته‌ها که به واسطه حضور قنات و مساعد بودن شرایط حیات، توسط حاکم برای سکونت انتخاب می‌شدند، از میانه دوره قاجار تا دوره پهلوی اول توسعه یافتند. مصاحبه با اهالی و تحلیل روایت‌های آنان این موضوع را مشخص می‌کند که در گذشته وضعیت اقتصادی کلاته‌ها قابل قبول بوده و به تبع آن، افراد زیادی در این سکونت‌گاه‌ها زندگی می‌کرده‌اند و تقریباً تمامی ساکنان قدیمی با خانواده علم ارتباطی نزدیک داشتند. این ارتباط، در زمان امیراسدالله علم نیز، با وجود اقامت وی در شیراز و تهران، هنوز وجود داشت و به رغم برچیده شدن نظام ارباب-رعیتی، تا سال ۱۳۵۷ ه.ش. کمابیش تداوم یافت. این سکونت‌گاه‌ها که اصلی‌ترین عنصر آن‌ها باغ تاریخی است، به دنبال احداث همین باغ‌ها شکل گرفته‌اند و یا توسعه یافته‌اند. شاید یکی از دلایل زوال کلاته‌ها در وضعیت کنونی نیز فروپاشی نظام‌های اجتماعی روستایی در بیرجند به دنبال آن، کوچ حاکمان در پی انقلاب سال ۱۳۵۷ ه.ش. و خالی ماندن باغ‌های تاریخی باشد. زیرا همان‌گونه که مورد اشاره قرار گرفت، حیات این دست از سکونت‌گاه‌ها و ساکنان آن‌ها تا حد زیادی وابسته به حاکمان و اشتغال در باغ‌های تاریخی محل سکونت آن‌ها بوده است.

نتیجه‌گیری

کلاته‌ها، ظرفیت‌های زیستی حاصل از انباشت ثروت در محدوده سرزمینی بیرجند هستند. زیرا احداث باغ تاریخی، نگهداری از قنات و احداث سایر اجزاء و عناصر مورد نیاز در یک سکونت‌گاه لاجرم نیازمند منابع مالی بوده است. تأمین این منابع مالی برعهده حاکم که در باغ تاریخی سکونت داشته، بوده است. این سکونت‌گاه‌ها که از میانه دوره قاجار تا پهلوی اول در ناحیه بیرجند شکل گرفته و توسعه یافته‌اند، در واقع بازتعریفی از شکل‌گیری و یا توسعه یک سکونت‌گاه براساس باغ تاریخی به شمار می‌روند. در این مقاله به این موضوع اشاره شد که مستندات تاریخی حکایت از آن دارند که تعدادی از کلاته‌ها دارای مظهرخانه قنات و چند خانه مسکونی کوچک و زمین‌های کشاورزی محدود بودند که حاکم در آن‌ها باغ تاریخی احداث نموده است. این موضوع که آیا احداث باغ سبب ایجاد همان میزان سکونت اندک در آن زمان شده است یا خیر فاقد مستندات کافی است، اما بدون شک ساخت باغ تاریخی سبب توسعه سکونت‌گاه‌ها، ایجاد اجزاء و عناصر بیش‌تر از جمله احداث مسجد، یخچال و تعداد بیش‌تری خانه مسکونی شده است. به بیانی دیگر، ساخت باغ تاریخی سبب ایجاد و یا توسعه کلاته‌ها شده است.

بدون شک، زیربنای اساسی احداث کلاته، حضور آب بوده که آن را از یک سکونت‌گاه کوچک با حدود دو تا سه خانوار و یا حتی کم‌تر، به یک سکونت‌گاه مبتنی بر حضور باغ تاریخی و به تبع آن، حضور حاکمان تبدیل کرده است. وضعیت اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی تا حد زیادی تابعی از نظام مدیریت کلاته‌ها بود و در واقع، در گرو حضور حاکم و راهبری وی قرار داشت. وابستگی مستقیم طبقه رعیت به حاکم و نه ارباب در بیرجند به‌ویژه در کلاته‌ها نمود یافته است. بنابراین، توجه به این نکته ضروری است که در بیرجند به‌ویژه در کلاته‌ها که مقر اصلی سکونت و حکومت حاکمان بیرجند بوده است، نقش حاکم، نقشی بلامنازع است. این در حالی است که در سکونت‌گاه‌های مشابه در گستره مرکزی فلات ایران، ارباب گرداننده اصلی مزارع مسکون بوده است.

از سوی دیگر ساختار فضایی کلاته‌ها و نزدیکی بافت مسکونی و مجاورت آن با باغ تاریخی در نمونه‌های مورد مطالعه، خود گواهی بر نزدیکی اهالی آن‌ها با ساکنان باغ‌های تاریخی یعنی حاکمان بیرجند می‌باشد. استفاده برخی از اهالی از حمام باغ تاریخی و عدم وجود چنین بنایی در اغلب کلاته‌ها خود گواهی بر این مدعاست. بنابراین، کلاته‌ها دارای سه پهنه اصلی باغ تاریخی، هسته مسکونی و مزارع بودند. کار اصلی ساکنان کلاته‌های بیرجند، در وهله نخست خدمات‌رسانی به ساکنان باغ تاریخی بوده و این موضوع سبب اشتغال اغلب آن‌ها در این باغ‌ها در شکل تاریخی آن‌ها شده است. در کنار آن، کار کشاورزی محدود به مزارع و کشتزارهایی بوده که نوع محصولات و مدیریت آن‌ها هم‌چنان برعهده ارباب بوده است. هم‌چنین به این موضوع اشاره شد که باغ‌های موجود در کلاته‌ها تنها دارای کارکردی مسکونی نبودند، بلکه محل حکومت حاکمان، رسیدگی به مشکلات تمام اهالی ناحیه بیرجند و ارتباط با نمایندگان دول خارجی و پذیرایی از نمایندگان حکومت مرکزی بوده است. بنابراین، عملکرد باغ‌های تاریخی در این‌جا از نوع مسکونی-حاکمیتی بوده است. به‌فراخور نیاز، باغ‌های پر وسعت موجود در کلاته‌ها پذیرای فعالیت‌های گوناگون در طول سال بودند که در مقاله به آن اشاره شد.

موارد مورد اشاره، دلالت بر این موضوع دارند که کلاته‌ها در واقع بازتعریفی از نقش باغ تاریخی در پیدایش و یا توسعه هسته‌های مسکونی کوچک در بیرجند بودند که مشخصاً هیچ‌گاه در هیأت یک روستای کامل ظهور و بروز نیافتند. از این حیث، این سکونت‌گاه‌ها در واقع، نوعی زیست با محوری باغ تاریخی و تحت تدبیر حاکمان وقت بیرجند یعنی خاندان علم را به نمایش می‌گذارند. با توجه به روابط پیچیده و درهم‌تنیده تمام پهنه‌ها و اجزاء و عناصر موجود در کلاته می‌توان بر این موضوع تأکید کرد که در این مورد خاص نمی‌توان باغ تاریخی و هسته‌های مسکونی را از یکدیگر جدا نمود. زیرا کلاته‌ها موجودیت‌هایی تاریخی و مرکب بودند که با محوری باغ‌های تاریخی شکل گرفته و در طول زمان توسعه یافته‌اند.

سپاسگزاری

نویسندگان از داوران ناشناس مقاله به خاطر ارائه نظرات ارزشمندشان؛ از مدیر وقت میراث فرهنگی شهرستان بیرجند جناب آقای مهندس جنتی‌فر و از ساکنان کلاته‌ها به خاطر همکاری بی‌دریغ‌شان سپاسگزارند.

درصد مشارکت نویسندگان

مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری نویسنده اول با عنوان «تحلیل الگوهای شکل‌گیری و روند توسعه سکونت‌گاه‌های پیرامون باغ‌های تاریخی با هدف ارائه برنامه حفاظتی؛ موردپژوهی شهرستان بیرجند» با راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسندگان سوم و چهارم می‌باشد.

تعارض منافع

نویسندگان ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی و دقیق بودن آن در متن و انتهای مقاله، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارند.

پی‌نوشت

۱. نک. به: عالمی، م. (۱۳۸۵). باغ‌های دوره صفویه؛ گونه‌ها و الگوها. ترجمه محسن جاوری، گلستان هنر، ۲ (۵): ۹۱-۷۲. و جیحانی، ح. ر. رضایی‌پور، م. (۱۳۹۹). نسبت میان چهارباغ و باغ چهاربخشی براساس دو متن نثر و نظم سده دهم هجری قمری. اندیشه معماری، ۴ (۸): ۲۰۱-۱۸۵.

۲. این مقاله در آذرماه ۱۴۰۳ توسط مجله صفا مورد پذیرش قرار گرفته و در شماره ۱۱۴ این نشریه چاپ خواهد شد.
۳. احمدیان با اشاره به اسامی برخی روستاها هم‌چون گیو، سلم‌آباد و فریدون، فرضیه مسکونی بودن این ناحیه از زمان پادشاهان اساطیری پیشدادی را دور از ذهن نمی‌داند. هم‌چنین، کشف قبور زرتشتیان در روستاهای گیو، آسیابان و درخش را گواهی بر سکونت زرتشتیان در این ناحیه می‌داند. به‌علاوه، وجود روستاهایی با اسامی روستاهای آتشکده علیا و سفلی در دهستان میقان، روستای آتشکده از توابع دهستان بصیران، سنگ‌نگاره‌های لاخ‌مزار در روستای کوچ و نیز، مطالعات صورت‌گرفته توسط لویی واندنبرگ براساس کشفیات کارلتون را نشان از مسکونی بودن ناحیه، دست‌کم در دوره‌های اشکانی و ساسانی می‌داند (احمدیان، ۱۳۷۴: ۶۵-۶۳).

۴. این نکته در کتاب بهنیا نیز اشاره شده که از قرن هفتم قمری به بعد، به‌کرات از بیرجند در: تاریخ سیستان، نزهةالقلوب، جغرافیای خراسان در تاریخ حافظ ابرو، سفرنامه تاورنیه و دیگر آثار یاد شده است (بهنیا، ۱۳۸۱: ۱۳۳).
۵. میرزاخانلرخان اعتصام‌الملک تا زمان وفاتش در سال ۱۳۱۵ هـ.ق.، نایب اول و مدیر اداره انگلیس در وزارت خارجه بود. در سال ۱۲۹۳ هـ.ق.، که وزارت امور خارجه و نیز امور خراسان به سپهسالار محول می‌گردد، میان دولت با امیرعلم‌خان حشمت‌الملک امیر قائن بر سر مالیات سیستان و پاره‌ای مسائل دیگر اختلاف بروز می‌کند و کار به جای حساس می‌رسد. سپهسالار، میرزاخانلرخان را مأمور حل و عقد امور آن جا و التیام مناسبات طرفین می‌نماید. میرزاخانلرخان از هنگام حرکت تا بازگشتش به تهران، روزنامه این سفر را روز به روز می‌نگارد. برای آگاهی بیشتر ن. ک. به: اعتصام‌الملک، م. (۱۳۵۱). سفرنامه میرزاخانلرخان اعتصام‌الملک. به کوشش: منوچهر محمودی، تهران: ۱۴-۲۳.
۶. بقایای باغی که هم‌اکنون در علی‌آباد وجود دارد، زمانی که متعلق به خاندان سپهری بوده، دستخوش تغییراتی وسیع شده است. بنابراین، آن چه امروز از باغ علی‌آباد باقی مانده با شکل اصیل آن که توسط هیل توصیف شده، متفاوت است.
۷. باغ ارگ کلاه‌فرنگی نیز، مربوط به چند سال اندک زمامداری امیرمعصوم‌خان خزیمه، ملقب به حسام‌الدوله، پسر علی‌اکبرخان حسام‌الدوله می‌باشد. توفیض قدرت به امیرمعصوم‌خان، در سال ۱۹۱۶ م. / ۱۳۳۴ ق. رخ داد. هیل این واقعه را در جمله‌ای کوتاه اطلاع داده است: «پادشاه چارلز سرش را از دست داد و حالا روندهد جای او می‌نشیند و شما باید از این جمله استنباط کنید که امیرشوکت‌الملک معزول و به تهران فراخوانده شده است. در حالی که برادرزاده و رقیب او حسام‌الدوله حالا حکمران بیرجند است» (هیل، ۱۳۷۸: ۱۰۲). هم‌چنین، او در جای دیگری اشاره می‌کند که حسام‌الدوله، برخلاف اسلاف خود، در شهر زندگی می‌کند و شرح منزل وی را در خلال مهمانی‌ای که دعوت شده بود، می‌دهد (همان: ۱۱۲). از اشارات هیل به خوبی دریافت می‌گردد که محل سکونت سایر حاکمان خاندان علم در خارج از شهر بوده است.
۸. خیابان کشتمان، جنوبی‌ترین خیابان بیرجند و خیابانی شرقی-غربی است که حد جنوبی شهر بیرجند را تعیین می‌کرده و در زمان پهلوی اول احداث شده است (رضایی، ۱۳۸۱).
۹. بقایای باغی که هم‌اکنون در علی‌آباد وجود دارد، زمانی که متعلق به خاندان سپهری بوده، دستخوش تغییراتی وسیع شده است. بنابراین، آن چه امروز از باغ علی‌آباد باقی مانده با شکل اصیل آن که توسط هیل توصیف شده، متفاوت است. گفتگو با حوا خانیکی و فاطمه‌کبری مرکی، از اهالی قدیمی علی‌آباد در تاریخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۶.
۱۰. تقریباً تمامی روستاهای ناحیه بیرجند که دارای باغ تاریخی هستند، شامل مود، بهلگرد، نوفرست، اسفهرود، بوشاد و بهدان، دارای پهنه‌ای باغی هستند. این پهنه در کلاته‌ها وجود ندارد.
۱۱. گفتگو با محمدرضا بیدختی، از معدود ساکنان باقیمانده در کلاته عابدین در تاریخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۶.
۱۲. تمامی نقشه‌های شماتیک ارائه شده در این مقاله براساس پیمایش‌های دقیق انجام شده توسط نویسندگان با استفاده از کوادکوپتر از وضع موجود باغ‌ها و سکونت‌گاه‌های بیرجند و براساس نقشه‌های دقیق حاصل از آن‌ها تهیه شده‌اند.
۱۳. حاکمان بیرجند برای سکونت موقت خود باغ‌هایی را در روستاهایی نظیر مود و بهلگرد، احداث نمودند که سازمان کالبدی-فضایی و تا حدودی اجتماعی این سکونت‌گاه‌ها و نسبت آن‌ها با باغ‌های تاریخی احداث شده متفاوت بود.
۱۴. برخی از افراد خانواده خزیمه علم، از جمله امیرمعصوم‌خان، پسر علی‌اکبرخان حسام‌الدوله که حکومت از جانب عمویش محمدابراهیم‌خان شوکت‌الملک به وی واگذار شد، علاقمند به زندگی و کار در شهر بیرجند بود. از این‌رو، باغ و عمارت ارگ کلاه‌فرنگی را در بیرجند احداث می‌کند. مجتهدزاده دلیل این امر را حمایت محمدابراهیم‌خان از مشروطه‌خواهان عنوان کرده است (مجتهدزاده، ۱۳۸۶: ۱۲۹). رضایی به تلاش امیرمعصوم‌خان جهت احداث هرچه باشکوه‌تر بنا و باغ ارگ در شهر بیرجند در رقابت با عمویش اشاره کرده است (رضایی، ۱۳۸۱).
۱۵. افراد محلی به این موضوع اشاره کردند که حاکمان بیرجند، در طول ماه‌های رمضان و محرم به مدت یک ماه عهده‌دار تأمین غذا و آذوقه رعیت تحت‌الامر بودند (به نقل از روایت‌های تاریخی برجای‌مانده از ساکنان سکونت‌گاه‌های مورد مطالعه در آبان‌ماه ۱۴۰۳ هـ.ش.). شایان ذکر است در جوامع روستایی ساکن بیرجند این موضوع واجد اهمیت و ارزش بوده و در زمره نیازهای افراد قرار می‌گرفته است.
۱۶. این اطلاعات حاصل تحلیل روایت‌های تاریخی حاصل از مصاحبه با مدیر وقت میراث فرهنگی شهر بیرجند آقای مهندس محمدعلی جنتی‌فر و نوزده نفر از اهالی سکونت‌گاه‌های مورد مطالعه می‌باشد.
۱۷. گفتگو با محمدرضا بیدختی، از معدود ساکنان کلاته عابدین در تاریخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۶.
۱۸. گفتگو با حمید دورانی‌پور، از ساکنان کلاته سرکار در تاریخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۶. عموی ایشان به آشپزی و دخترعموی ایشان به سفره‌آرایی در باغ تاریخی اکبریه مشغول بودند. این افراد به همراه خانواده علم مدتی در تهران نیز سکونت داشتند.
۱۹. به‌طور مثال: یکی از اهالی علی‌آباد، از پدر خود به‌عنوان چوپان یاد می‌کند که با نقل مکان به علی‌آباد در زمان‌های قدیم به کشاورزی مشغول می‌شود و به اصطلاح بزرگ می‌گردد. گفتگو با فاطمه‌کبری مرکی، از اهالی کلاته علی‌آباد در تاریخ ۱۴۰۳/۰۸/۲۶.

کتابنامه

- احمدیان، محمدعلی، (۱۳۷۴). جغرافیای شهرستان بیرجند؛ با اشاراتی به تاریخ و فرهنگ این شهرستان. مشهد: انتشارات آستان قدس.
- بهنیا، محمدرضا، (۱۳۸۱). بیرجند نگین کویر؛ شناخت بیرجند-نام‌آوران بیرجند. تهران: دانشگاه تهران، (چاپ دوم).
- جیحانی، حمیدرضا؛ و اسدی‌چیمه، نغمه، (۱۳۹۸). «عناصر و ویژگی‌های محیطی پیرامون باغ‌های مظهرخان‌های، براساس مطالعه نمونه‌هایی از باغ‌های حکومتی و رسمی». معماری اقلیم گرم و خشک، ۷ (۹): ۴۴-۱۹

- جیحانی، حمیدرضا؛ و رضائی پور، مریم، (۱۳۹۹). نسبت میان چهارباغ و باغ چهاربخشی براساس دو متن نثر و نظم سده دهم هجری قمری. اندیشه معماری، ۴ (۸): ۱۸۵-۲۰۱. https://at.journals.ikiu.ac.ir/article_2069.html
- جیحانی، حمیدرضا؛ و عمرانی، آتوسا، (۱۳۹۳). قصر و باغ بانوی عظمی؛ بازشناسی یک باغ قاجاری در شرق اصفهان. اثر، ۶۵: ۳۳-۵۰. <http://journal.richt.ir/athar/article-1-68-fa.html>
- حافظ ابرو، شهاب الدین عبدالله، (۱۳۹۹). جغرافیای حافظ ابرو. بخش خراسان، تهران: سخن.
- حموی، یاقوت، (۱۳۸۰). معجم البلدان. ترجمه علینقی منزوی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
- خانلرخان، میرزا اعتصام الملک، (۱۳۵۱). سفرنامه خانلرخان. به کوشش: منوچهر محمودی، تهران: محمودی.
- خراسانی فدائی، محمد بن زین العابدین، (۱۳۷۳). تاریخ اسماعیلیه. به تصحیح: الکساندر الکساندروویچ سیمونوف، تهران: اساطیر.
- راعی، حسین، (۱۳۹۷). «فهم و تقرب به مفاهیم حفاظت در مزارع مسکون تاریخی (مورد پژوهی: مزارع مسکون اربابی نیاسر در دوره قاجار)». رساله دکتری در رشته مرمت بنا و احیای بافت های تاریخی، دانشکده مرمت، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده).
- راعی، حسین، (۱۴۰۰). معماری مزارع تاریخی ایران، با نگاهی ویژه به مزارع تاریخی اقلیم گرم و خشک ایران. یادداشت هایی درباره آثار تاریخی ایران (۳)، تهران: ایران نگار.
- راعی، حسین، (۱۴۰۳). مالکیت اربابی در زیست مزارع ایرانی در دوره قاجار با نگاهی به مزرعه قاضی بالا در قم. دانش های بومی ایران، ۱۱ (۲۱): ۱-۳۹. https://qjik.atu.ac.ir/article_17273.html
- راعی، حسین؛ و بیگلری، محسن، (۱۴۰۰). انشاء مزرعه دولت آباد قم، از آغاز تا اضمحلال. معماری اقلیم گرم و خشک، ۹ (۱۳): ۷۷-۵۹. https://smb.yazd.ac.ir/article_2225.html
- رضائی، جمال؛ و رفیعی، مجتبی، (۱۳۸۱). بیرجندنامه؛ بیرجند در آغاز سده چهاردهم خورشیدی. تهران: هیرمند.
- رضائی پور، مریم؛ فرزاد بهتاش، محمدرضا؛ صباغی، حمیدرضا؛ و انیسی، علیرضا، (۱۴۰۳). «مبانی حفاظت از سکونت گاه های مرتبط با باغ های تاریخی در بیرجند». مطالعات معماری ایران. ۱۳ (۲۶): ۱۲۷-۱۵۸. https://jias.kashanu.ac.ir/article_114791.html
- عالمی، مهوش، (۱۳۸۳). رابطه باغ های حکومتی و شهر در شیراز دوره صفوی. به کوشش: فریار جواهریان و فاطمه حیدری، مجموعه مقالات نخستین همایش باغ ایرانی، تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.
- عالمی، مهوش، (۱۳۸۵). باغ های دوره صفویه؛ گونه ها و الگوها. ترجمه محسن جاوری، گلستان هنر. ۲ (۵): ۹۱-۷۲. <http://golestanehonar.ir/article-1-70-fa.html>
- فرقانی، محمد فاروق، (۱۳۸۱). تاریخ اسماعیلیان قهستان. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- فلور، ویلم، (۱۳۹۹). کشاورزی ایران در دوره قاجار. ترجمه شهرام غلامی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- قره شیر، مریم، (۱۳۸۸). «مطالعه و طرح مرمت عمارت و باغ امیرآباد». اداره کل میراث فرهنگی خراسان جنوبی. بیرجند: پایگاه باغ های تاریخی.
- کلانتر ضرابی، عبدالرحیم، (۱۳۷۸). تاریخ کاشان. تصحیح: ایرج افشار، چاپ چهارم، تهران: امیرکبیر.
- لسترنج، گای، (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی. ترجمه محمود عرفان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مجتهدزاده، پیروز، (۱۳۸۶). امیران مرزدار و مرزهای خاوری ایران. ترجمه حمیدرضا ملک محمدی، تهران: شیرازه.
- منصف، محمد علی، (۱۳۵۴). امیر شوکت الملک علم «امیر قائن». تهران: امیرکبیر.
- منصوری رودکلی، سمیرا، (۱۴۰۰). «بازشناسی روابط میان مجموعه باغ های شاهی صفوی و منظر شهری تاریخی شهر بهشهر در راستای حفاظت از آن ها». رساله دکتری، رشته مرمت بنا و احیای بافت های تاریخی، دانشکده مرمت، اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان (منتشر نشده).

- هیل، اف.، (۱۳۷۸). نامه‌هایی از قهستان. ترجمه محمدحسن گنجی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- بیت، چالرز ادوارد، (۱۳۶۵). سفرنامه کلنل بیت بایران و افغانستان. ترجمه قدرت‌الله روشنی و مهرداد رهبری، تهران: یزدان.
- آرشیو میراث فرهنگی خراسان جنوبی، اداره کل میراث فرهنگی شهرستان بیرجند.
- مصاحبه‌های شخصی با: محمدعلی جنتی‌فر، محمدرضا بیدختی، حمید دورانی‌پور، فاطمه‌کبری مرکی، (۱۴۰۳).

References

- Ahmadian, M. A., (1994). *The geography of Birjand with references to the history and culture of the city*. Mashhad: Astande-qods Publication. (Original Work Published 1373), (In Persian).
- Alemi, M., (2004). The Relation between Governmental Gardens and the City of Shiraz in Safavid Era. *The First International Conference on The Persian Garden*. Edited by Faryar Jawaherian and Fatemeh Heydari. Tehran: RICHT. (Original work Published 1383), (In Persian).
- Alemi, M., (2006). The Royal Gardens of the Safavid Period: Types and Models. Translated Mohsen Javari. *Golestan-e Honar*, 2 (3): 72-91. <http://golestanehonar.ir/article-1-70-fa.html> (In Persian).
- Behnia, M. R., (2002). *Birjand; the jewel of the desert*. Tehran: The University of Tehran Publication. (Original Work Published 1381), (In Persian).
- Feloor, W., (2020). *Keshavarzi-I Iran dar Doreye Qajar* (Agriculture in Qajar Iran). Translated by Shahram Gholami. Tehran: Elmi-o-Farhangi Publication. (In Persian).
- Furqani, M.F., (2002). *Tarikh -i Ismailian quhistan (History of the Ismaeilis of Quhistan)*. Anjoman-i-Athar-o-Mafakher Farhangi Publication. (Original Work Published 1381), (In Persian).
- Guy, S., (1958). *Geographiay-e-Tarikhi-e Sarzaminhayeh Khelafat-e Sharghi (The Lands of The Eastern Caliphate)*. Translated Mahmoud Erfan. Tehran: Bongah-e Tarjoma va Nasr-e Ketab, (In Persian).
- Hafez-i-Abru, A. L., (2020). *The Geopgraphy of Hafez-i-Abru*. Tehran: Sokhan Publication (In Persian).
- Hale, F., (1999). *Namehayi az Qohestan (Letters from Qohestan)*. Translated and Edited by Mohammad Hassan Ganji. Mashhad: Astand-e-Qods Publication. (Original work Published 1378), (In Persian).
- Hamawi, Y. A., (2001). *Mojam-al-Boldan*. Tehran: Cultural Heritage Organization Publication. (Original Work Published 1380), (In Persian).
- Jayhani, H. & Asadi Chimeh, N., (2019). The elements and features of Gardens Associated with Mazhar-Khaneh, based on examples of formal and royal gardens. *Architecture in Hot and Arid Climate*, 7 (9): 19-44. https://smb.yazd.ac.ir/article_1653.html (In Persian).
- Jayhani, H. & Omrani, A., (2014). The Palace and Garden of Banu-ye Ozma: Identifying a Qajarid Garden in Eastern Isfahan. *Athar*, 35(65): 33-51. <http://journal.richt.ir/athar/article-1-68-fa.html> (In Persian).
- Jayhani, H. & Rezaeipour, M., (2020). Comparative Study on the Layout of Chahārbāgh and the Fourfold Pattern for Persian Garden Based on the Texts from 10th AH (16th AD). *Journal*

of *Architectural Thought*, 4 (8): 185-201. https://at.journals.ikiu.ac.ir/article_2069.html, (In Persian).

- Khan-Lor-Khan, M. E., (1972). *Travelodge of Khan-Lor-Khan*. Tehran: Mahmoudi Publication. (Original Work Published 1351), (In Persian).

- Khorasani Fadaee, M. Z., (1994). *The History of Ismailieh*. Edited by Aleksandr Aleksandrovich Semenov. Tehran: Asatir. (Original Work Published 1373), (In Persian).

- Mansouri Roudkoli, S., (2021). "Defining the Relationship Between the Safavid Royal Gardens and the Historic Urban Landscape of Behshahr in Direction of their Conservation". PhD thesis on Conservation and Restoration of Historical Building and Sites. Isfahan: The Art University of Isfahan, (In Persian).

- Mojtahedzadeh, P., (2007). *Amiran-i-Marzdar va Marzhayi Khavari-e Iran (The Amirs of borderlands and eastern Iranian borders)*. Translated by Hamidreza Malek Mohammadi. Tehran: Shirazeh Publication. (Original work Published 1386), (In Persian).

- Monsef, M. A., (1975). *Amir Showkat-al-Molk-e-Alam; Amir-e-Qaen (The ruler of Qaen)*. Tehran: Amir Kabir Publication. (Original work Published 1354), (In Persian).

- Qareshir, M., (2009). *Study and Restoration Plan for the Amir-Abad Mansion and Garden*. South Khorasan Cultural Heritage Office. Birjand: Historical Gardens Center, (In Persian).

- Raie, H., (2021). *The Construction of Historic Farmlands in Iran*. Tehran: Iran-Negar Publication. (Original Work Published 1400), (In Persian).

- Raie, H., (2018). "Perception and Approaching a Conservation Policy for the Historical Inhabiting Farmsteads". PhD thesis on Conservation and Restoration of Historical Building and Sites. Isfahan: The Art University of Isfahan, (In Persian).

- Raie, H., (2024). The Role of Lordly Ownership in the Iranian Farmsteads from the 19th Century until now; with a focus on Qazibala Farmstead in Qom. *Indigenous Knowledge Iran*, 11(21): 1-39. https://qjik.atu.ac.ir/article_17273.html (In Persian).

- Raie, H. & Biglari, M., (2021). Study of Dulatabad Farmstead Creation in Qom, from the beginning to the end. *Architecture in Hot and Dry Climate*, 9 (13): 59-77. https://smb.yazd.ac.ir/article_2225.html (In Persian).

- Rezaee, J. & Rafieeyan, M., (2002). *Birjand-Nameh; Birjand at the beginning of 14th Persian Century*. Tehran: Hirmand Publication. (Original Work Published 1381), (In Persian).

- Rezaeipour, M., Farzad Behtash, M., Sabaghi, H. & Anisi, A., (2024). Fundamentals of Conserving Settlements related to Historic Gardens in Birjand. *JIAS*, 13 (26): 127-158. https://jias.kashanu.ac.ir/article_114791.html (In Persian).

- Yate, Ch. E., (1986). *Safarname-y-e Colonel Yate be Iran Va Afghaneestan (Khurasan and Afghaniestan Travelogue)*. Translated Qodrat-Allah Rowshani and Mehrdad Rahbari. Tehran: Yazdan Publication (In Persian).

- Zarrabi, A. R., (1999). *Tarikh-e Kashan (The History of Kashan)*. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Amir Kabir Publication. (Original work Published 1378), (In Persian).